

Повість про двоє міст

Чарлз Діккенс

ПОВІСТЬ ПРО ДВОЄ МІСТ

Переклад Миколи Сагарди

КНИГА ПЕРША.

ПОВЕРНЕНИЙ ДО ЖИТТЯ.

Розділ I.

ПЕРІОД.

То був найкращий час, то був найгірший час, то був вік мудрости, то був вік дурости, то була епоха віри, то була епоха невірства, то була година світла, то була година тьми, то була весна надії, то була зима безнадії, попереду у нас було все, поперед у нас не було нічого; ми всі простували на небо, ми всі простували в зовсім інший бік, — одно слово, період був остільки подібний до нашого часу, що дехто з найгаласливіших авторитетів його наполягали на тому, що його треба приймати, як мірку для порівняння, і в доброму і в лихому, тільки в найвищому ступені.

На англійському престолі тоді сидів король з широкими щелепами і королиха з простецьким лицем^[1]; на французькому престолі сидів король з широкими щелепами і королиха з красивим лицем^[2]. В обох країнах державним лордам, які поїдали хліб і рибу, здавалося ясніше за кришталь, що все взагалі встановлено на віки-вічні.

Було то року тисяча сімсот сімдесят п'ятого. Франція надиво легко котилася вниз, фабрикуючи паперові гроші й розтринькуючи їх. Під проводом своїх християнських душпастирів вона забавлялася, між іншим, такими чоловіколюбними подвигами: присудили одного юнака на те, щоб одтяти йому руки, вирвати йому кліщами язика и самого спалити живого за те, що він не став навколюшки в грязюку, щоб ушанувати мерзену процесію ченців, що проходила перед його очима за п'ятдесят чи шістдесят кроків. Можливо, що десь в глибоких лісах Франції і Норвегії в той час, коли його закатували до смерти, вже росли дерева, що їх Дереворуб — Фатум уже призначив на те, щоб зрубати, розпиляти на дошки і зробити відому походящу машину з мішком і сокирою, таку страшну в історії ^[3]. Можливо, що десь В брудних возовнях деяких землеробів, які обробляли

— Нічого. вони залишили вогонь і попередньою дорогою пішли до двору. Здавалося, що вони знов починали чути в міру, як вони сходили вниз, аж поки знов опинилися серед лютуючого моря.

Вони побачили, що море підіймається і хвилюється, розшукуючи самого Дефаржа. Св. Антон голосно кричав, щоб його виноторговець став на чолі сторожі, що охороняла коменданта, який захищав Бастілію і розстрілював народ. Інакше комендант не піде до

Міського Дому на суд. Без нього він утече, і за на— родню кров (що стільки років була ні по чому, а тепер враз набрала великої ціни), не буде помсти.

Серед цього ревучого моря пристрастів і лютости, що наче стіною оточувало старого офіцера, помітного по його сірому мундиру з червоними кантами, була тільки одна зовсім спокійна постать і то була постать жінки. "А он і мій чоловік", — крикнула вона, показуючи на нього: "он Дефарж". Вона як стояла непорушною коло суворого старого офіцера, так і залишилася непорушною коло нього; вона залишалася непорушною коло нього, коли Дефарж та інші волокли його по вулицях; залишалася непорушною коло нього тоді, коли вже він дійшов до місця призначення, і почали бити його ззаду; залишалася непорушною коло нього й тоді, коли на нього посипався немов дощ тяжких стусанів і ударів; залишалася коло нього й тоді, коли він упав мертвий, — тільки тоді вона враз оживилася, наступила ногою на його шию і своїм лиховісним давно готовим ножем одтяла йому голову.

Настав час, коли св. Антон почав здійснювати страшний замисел— вішати людей замість ліхтарів. Розпалилася кров св. Антона, а кров тиранства й залізного панування потекла... потекла по сходах Міського Дому, де лежав труп коменданта... потекла по підозві черевика мадам Дефарж, коли вона стала ногою на його тіло, щоб зручніше було стинати голову. "Спустіть ліхтаря!" — кричав св. Антон, шукаючи навколо нових жертв смерті, — "треба залишити на сторожі одного з його салдатів". Повішений на ліхтарні вартувий залишився на посту, а море рушило далі.

То було море грізної води; руїнницькі хвилі котилися одна за однією, — глибини їх ще не були вимірені, і сили їх ще не були дізнані. Безжалісне море бурхливо повсталих мас, голоси помсти, лиця, такі загартовані в горні страждань, що в них не залишалося й сліду почуття милосердя.

Однак серед того океана лиць, на яких живими фарбами малювався вираз лютости й шалености, було дві групи лиць... по сім у кожній... вони так виразно контрастували з рештою, що море ніколи не носило на собі гідніших уваги уламків. Сім лиць в'язнів, враз звільнених бурею, що розбила їхні гроби, несено було понад головами; всі перелякані, всі розгублені, всі

здивовані, наче настав страшний суд, а ті, що раділи навколо них, були загиблі злі духи. Інші сім лиць несли ще вище, сім мертвих лиць, їхні спущені повіки и напіврозплющені очі ждали страшного суду. Безстрасні лиця, з застиглим ще, однак незгла— дженням виразом на них, лиця, що швидше залишилися в страшному занімінні й наче ще мали підняти спущені повіки й послід— чити безкровними губами: "ти вчинив це". Сім звільнених в'язнів, сім закривавлених голів на списках, ключі від проклятої фортеці з восьми великих башт, декілька розшуканих листів та інших записок в'язнів давніх часів, що давно померли в тортурах, — оце й подібне до цього голосно лунаючі кроки св. Антона носили по паризьких вулицях в середині липня тисяча сімсот вісімдесят дев'ятого року.

Розділ XXII.

МОРЕ ЩЕ ПІДІЙМАЄТЬСЯ.

Св. Антон празникував тільки єдиний радісний тиждень, протягом якого він підсолодив свій шматок черствого й гіркого хліба, яко мога, присмаком братерських обіймів та привітань, коли мадам Дефарж знов сіла, як і звичайно, за прилавок, наглядаючи за покупцями. Мадам Дефарж не носила вже на голові троянди, бо велике братерство шпигунів навіть за короткий тиждень стало надзвичайно обережним і не покладалося на милосердя святого: ліхтарі поперек його вулиць з лиховісною еластичністю гойдалися вкупі з ними.

Мадам Дефарж сиділа, згорнувши руки; ранішнє сонце освітлювало й гріло її, — вона споглядала винарню й вулицю. І тут і там стояли гуртки гулящих людей, брудних і нещасних, проте тепер з очевидним усвідомленням своєї сили, що на їх убозстві затвердила свій трон. Найобідраніший нічний ковпак, надітий набакир на найнещаснішу голову, так і говорив вам: "Я знаю, як тяжко мені, її хазяїнові, підтримувати в собі життя, однак ти знаєш, як легко мені, її хазяїнові, знищити твоє життя?" Кожна гола виснажена рука, що не мала раніш роботи, тепер мала завсігди готову для себе роботу — бити. Пальці кожної жінки, що плела, стали злучими, довідавшись, що вони можуть розривати на шматки. Відбулася зміна і в зовнішньому вигляді св. Антона: його образ виконували протягом сотень років, і останні удари могутньо відбилися на його виразі.

Мадам Дефарж сиділа, спостерігаючи, з такою стриманою похвалою, якої тільки можна було бажати від отаманки жіноцтва св. Антона. Одна з сестриць плела коло неї. Це була низенька, досить повна жінка голодуючого крамаря, разом з тим мати двох дітей, вона вже встигла здобути собі почесне ім'я Помсти.

Чуєш? сказала вона. — Прислухайся лишень. Хтось іде?

Повість про двоє міст — 10.

Наче з найдалших закутків передмістя св. Антона до самої винарні прокладено було порохову доріжку і тепер враз підпалено її, — так швидко наближався шум.

— То Дефарж, — сказала мадам. — Тихше, патріоти.

Дефарж увійшов засапавшись, зірвав з себе червону шапку й подивився навколо себе.

— Слухайте всі — сказала мадам. — Слухайте його. Дефарж стояв, задихавшись, перед зацікавленими очима та роззявленими ротами, що стовпилися за дверима. Всі, що були у винарні, схопилися. — Говори ж, мужу, в чім справа?

— Новини з того світу.

— Як так? — крикнула жінка презирливо. — З того світу?

— Чи всі пам'ятаєте старого фульона, який говорив голодуючим людям, що вони можуть їсти сіно, який помер і пішов до пекла?

— Всі, — загорлали з усіх боків.

— Так ото новини про нього. Він серед нас.

— Серед нас? — знову загорлали з усіх боків. — Мертвий?

— Не мертвий. Він так боявся нас... і мав на те резони... що поширив чутки, ніби він умер, і зробив собі великий похорон. Однак вони знайшли його живого, — він ховався

на селі, — і привезли його сюди. Я бачив його оце зараз, коли його вели до Міського Дому як в'язня. Я сказав, що він мав резони боятися нас. Скажіть усі: чи були такі причини?

Нещасний старий грішник, що мав понад сімдесят років, коли б і ніколи ще не знав цього, то тепер зрозумів би, почувши крик у відповідь на запитання. За тим настала хвилина глибокого мовчання. Дефарж і його дружина пильно поглянули одно на одного. Помста нахилилася, і всі почули звук барабана, який рухався коло її ніг за прилавком.

— Патріоти—сказав Дефарж рішучим голосом, — чи ми готові?

Моментально ніж мадам Дефарж опинився в неї за поясом; барабан бив уже на вулиці, наче його й барабанщика тягла разом якась магічна сила; а Помста, страшенно викрикуючи та махаючи руками над головою, немов сорок фурій укупі, бігала від будинка до будинка, підбурюючи жіноцтво.

Чоловіки були страшні в своєму кровожерному гніві, з яким вони виглядали з вікон, хапаючи зброю, яка тільки потрапляла до рук, і вибігали на вулиці; а вигляд жінок був такий, що кров холонула у наисміліших. Вони кидали хатні роботи, які ще були при їх неприкритих злиднях, кидали своїх дітей, своїх старих і хорих, що голодні й голі валялися на підлозі, і бігли з розпатланим волоссям, доводячи одна одну й самих себе дикими криками і вчинками до шалености. "Шибеника Фульона заарештовано, моя сестро! Старого Фульона заарештовано, моя донько!" Потім двадцять інших вдиралися в середину їх, били —себе в груди, рвали на собі волосся й покрикували: "Фульон живий. Фульон, що говорив голодним людям: нехай вони їдять сіно. Фульон, що казав моему старому батькові, щоб він їв сіно, коли в мене не було хліба, щоб дати йому! Фульон, який казав моїй дитині, що вона може ссати сіно, коли ці груди висохли від злиднів! О, мати божя, цей Фульон! О небо, наші страждання! Почуй мене, моя померла дитино і мій зачахлий батьку! Клянусь на колінях, на цьому камінні, пометит ся за вас на Фульоні! Чоловіки, брати й ви, молодь, дайте нам Фульо— їнової крови, дайте нам Фульонову голову, дайте нам Фульо— нове серце, дайте нам Фульонове тіло й душу, розірвіть Фульона на шматки й зарийте його в землю, нехай з нього росте трава!" З такими покриками численне жіноцтво кинулося в сліпому біснуванні, крутилося як вихор, рвало власних друзів, аж поки не падало непритомним, і тільки чоловіки рятували жінок, щоб натовп не роздавив їх. А все таки не страчено було ні хвилини ні єдиного моменту. Отой Фульон був у Міському Домі, і його могли звільнити. Ні, ніколи, якщо тільки св. Антон пам'ятав свої страждання, образи, кривди. Озброєні чоловіки й жінки так швидко посунули туди з кварталу й потягли за собою майже останні покидьки з такою силою, що за чверть години на лоні св. Антона не залишалися нікогісінько, крім декількох ста— .рих бабів та дітей, що ревли.

Тим часом усі стовпилися в судовій залі, де був той старий чоловік, бридкий і злий, і переповнили ще сусідній широкий пляц і вулиці. Дефаржі, чоловік і жінка, Помста й Жак Третій були в перших лавах і стояли в залі недалеко від нього.

— Дивіться! — кричала мадам, показуючи своїм ножом.— Дивіться на старого

шибеника зв'язаного. Добре догадалися, що прив'язали йому на спині жмут сіна. Ха, ха! Добре зробили. Нехай тепер попоїсть. — Мадам засунула ніж під пахву й почала плескати в руки як у театрі, а за нею всі в залі й надворі. Протягом двох чи трьох годин лилися нудні й пусті юридичні промови. Мадам Дефарж часто показувала жестами свою нетерплячість, і це на диво швидко передавалося по залі й на площу.

Вкінці сонце піднялося так високо, що кинуло прямо на голову старого в'язня приязний промінь, немов на знак надії чи захисту. Це вже було надто милости, щоб можна було знести; вмомент усі перешкоди були зруйновані, і св. Антон дістав його в свої руки.

Зараз це стало відомо до найдальших рядів натовпу. Дефарж ледве встиг перескочити через поруччя й стіл і вхопити нещасне створіння у свої смертельні обійми, а мадам Дефарж ледве обмотала свою руку вірьовкою, якою його було зв'язано* Помста та Жак Третій ще й не дійшли до нього, і люди, що були на вікнах, ще не повскакували до залі, як хижі птиці' з своїх високих жердин, коли вже, здавалося, по всьому місту залунав крик: "Ведіть його сюди. Ведіть його до ліхтаря!"

І от потягли його, то вниз, то догори головою, по сходах будинка; то він на колінях, то він на ногах, то він на спині; його тягнуть і б'ють, душать в'язками сіна й соломи, що їх сотні рук тичуть йому в лице. Обірваний, побитий, ледве живий, закривавлений, він усе ще просить і благає милости. Його тягнуть як бездушну колоду серед цілого лісу ніг. Його винесли до найближчого перехрестя, де гойдався фатальний ліхтар. Тут мадам Дефарж випустила його, як кішка мишу, і мовчки й спокійно дивилася на нього, поки інші готували йому вірьовку, а він усе благав її. Жінки весь час шалено верещали коло нього, а чоловіки суворо вимагали, щоб його повісили з сіном у роті. Раз його підтягли, — вірьовка порвалася; вони підхопили його з криком; вішали ще двічі, — і двічі вірьовка рвалася; вони хапали його з криком; потім вірьовка змилювалася над ним і вдержала його. Незабаром голова його була на списі з сіном у роті, а св. Антон, дивлячись на нього, почав танцювати.

І це ще не був кінець роботи цього дня, бо св. Антон так кричав і танцював, що кров його розігралася і знов закипіла,, почувши, що під вечір того самого дня прийшов до Парижу другий ворог і гнобитель народу, зять убитого, під сильною охороною п'яти сот вартових з однієї кавалерії. Св. Антон розписав його провини на блискучому аркуші паперу, схопив, його, настромив його голову й серце на списи и поніс ці три здобичі дня в дикій процесії по вулицях.

Тільки темної ночі чоловіки й жінки вернулися до своїх плачущих і голодних дітей. Тепер перед нещасними хлібними крамницями простяглися довгі— шереди, терпляче дожидаючи, щоб купити поганенького хліба; а поки вони ждали стомлені і в порожніх шлунках, вони коротали час, обнімаючи один одного, вітаючи з тріумфом цього дня і раз-у-раз оповідаючи про нього. Поволі обірвані люди розійшлися, і високо у вікнах заблищало слабеньке світло, а на вулицях з'явилися скромні огнища, — сусіди гуртом варили страву й вечеряли коло' дверей.

Убога й злиденна була ця вечеру; про м'ясо нічого й казати, як здебільшого й про

інші приправи до кепського хліба; проте товариство надавало деякої поживности твердим як камінь харчам і вміло викресати *з них деякі іскри веселости. Батьки й матері, що брали повну участь у найгірших кривавих учинках цього дня, ласкаво гралися із своїми захлялими дітьми; а хто кохався, ті любилися й мали надії й тепер, коли таке діялося навколо них і перед ними.

Майже світало, коли з Дефаржевої винарні вийшли останні гості, і месье Дефарж, замикаючи двері, сказав хрипким голосом до своєї дружини: .

_ Кінець-кінцем і прийшло сподіване, моя люба.

_ Авжеж, — відповіла мадам.— Майже.

Св. Антон заснув; спали й Дефаржі, навіть Помста спала із своїм голодним крамарем; спочивав і барабан. Барабанячий голос був єдиний на св. Антоні, що ні кров, ні сміх не змінили його. Не такі були хриплі голоси чоловіків і жінок у лоні •св. Антона.

Розділ XXIII.

ВОГОНЬ РОЗГОРЯЄТЬСЯ.

Зміна сталася и на селі, де журчала криниця, і де щодня виходив дорожній робітник, щоб вибити собі з каменя ті шматки хліба, які могли правити за плястер, що тримав укупі його бідну неосвічену душу та його бідне виснажене тіло. В'язниця на скелі вже не була така страшна як раніш; тут були салдати, щоб стерегти її, так їх було небагато, тут були офіцери, щоб стерегти салдатів, та ніхто з них не знав, що робитимуть його люди, хіба тільки знав одно, що вони напевне не робитимуть того, що їм накажуть робити.

Далеко навкруги лежала зруйнована країна, — не видно було нічого крім пустелі. Кожен зелений листок, кожне стебло трави і збіжжя були зморщені і вбогі як нещасна людність. Все було зігнуте, засмучене, пригнічене й зламане. Хати, огорожа, скотина, чоловіки, жінки, діти й земля, що їх носила — все було виснажене.

Монсенйор (часто, як окрема одиниця, дуже достойний джентлмен) був благословенням для народу, надавав усьому рицарський тон, був за пристойний зразок пишного й блискучого життя і ще багато чого іншого подібного; а все таки монсенйор як кляса так чи інакше довів справи до такого стану. Дивно, що створіння, так виразно призначене для монсенйора, так швидко було виснажене й висохло. Напевне була якась короткозорість у вічних розпорядженнях. Хоч би як там було, одначе це був факт, і коли останню краплю крові було видавлено з каменя, і останній гвинт гніту, який так часто повертався, що стерся, тепер крутився й крутився, нічого не зачіпаючи зубцями, монсенйор почав тікати від такого низького й незрозумілого явища.

Проте зміна в цьому селі, як і в багатьох подібних до нього, полягала не в тому. Протягом цілих віків монсенйор видавлював з нього соки і нечасто щасливив його своєю присутністю, хіба тільки, що для втіхи пополювати то за людьми, то за звіром,

задля якої залишав пустою великі простори. Ні. Зміна полягала в тім, що стали з'являтися тут якісь чужі лиця нижчої касті.

В ті часи, коли дорожній робітник працював самотній в пороху, не часто турбуючи

себе думкою про те, що сам він порох і мусить повернутися на порох, бо здебільшого він міркував ^{Пр^о те > як} мало в нього на вечерю та як багато більше він з їв би, коли б мав, — в ті часи, коли він підводив свої очі від роботи й дивився в далечінь, він бачив, як наближалася пішки якась дика постать, до якої подібні раніше в цих краях бували нечасто, а тепер стали заходити часто-густо. В міру, як та людина надходила, дорожній робітник дивився на неї без будь— якого здивовання і зауважив, що це була людина із скудовченим волоссям, майже дикого вигляду, висока, в дерев'яних черевиках, навіть на погляд дорожнього робітника незграбних, сувора, темна, покрита брудом і порохом.

Така саме людина як привид з'явилася перед дорожнім робітником опівдні в липні, коли він сидів на купі каміння під бугром, ховаючися від градової хмари.

Чоловік той поглянув на нього, поглянув на село в долині, на млина, на в'язницю на скелі. Вирішивши у своїй похмурій голові, що він знайшов те, чого шукав, він сказав такою мовою, що її ледве можна було зрозуміти:

— Як справи, Жаку?

— Все добре, Жаку.

— Тоді руку.

Вони стиснули руки, і чоловік сів на купі каміння.

— Обіду немає.

— Нічого немає, тепер тільки вечеря, — сказав дорожній робітник із зголоднілим лицем.

— Тепер скрізь так, — пробурчав чоловік, — нігде не зустрічаю обіда.

Він витяг почорнілу люльку, набив, викресав огню і цмокав аж поки люлька розпалилася; тоді враз він одвів її від себе і вкинув туди чогось зміж двох пальців; воно спалахнуло й зникло в диму.

— Ну, давай руку, — сказав тепер уже дорожній робітник, що стежив за всіма цими операціями. Вони знову стиснули руки.

— Цієї ночі? — спитав дорожній робітник.

— Цієї ночі, — сказав чоловік, пахкаючи люлькою в роті.

— Де?

— Тут.

Вони сиділи на купі каміння й мовчки дивилися один на одного. Град падав на них, поки небо не почало прояснюватися над селом.

— Покажи мені, — сказав подорожній, сходячи на самий бугор

— Дивись, — відповів дорожній робітник, показуючи простягнутим пальцем. — Ти йди вниз туди і прямо вулицею повз криницю...

— Куди все це, — перебив подорожній, озирнувши околицю. — Я не піду ні вулицею, ні повз криницю. Далі?

— Ну, так зо дві милі за кряжем того горбка, за селом.

— Добре. Коли кінчаєш роботу?

— На заході сонця. Подорожній докурив люльку, сховав її за пазуху, скинув свої

великі дерев'яні черевики, ліг на купу каміння й заснув міцним сном.

Дорожній робітник узявся до своєї роботи. Проте очі його так часто зверталися до подорожнього, який лежав на купі каміння, що він тільки машинально бив каміння, і робота, можна сказати, не йшла. Бронзове лице, скудоччене чорне волосся й борода, червона шапка з грубої вовни, суворий одяг із домотканої матерії та звірячих шкір, первісно могутня, однак виснажена голодним життям постать, сердито й очайдушно стиснуті у сні губи,—все це навело страх на дорожнього робітника. Подорожній ішов здалека, і ноги йому були поранені, і щиколотки стерті й закривавлені; великі черевики, набиті листям і травою, навіть і йому тяжко було тягти стільки миль; одяг його порвалася і вся була в дірках, як і сам він у болячках. Нахилившись над ним, дорожній робітник намагався подивитися чи немає в нього за пазухою або деінде прихованої зброї, та даремно, бо він спав, міцно схрестивши на грудях руки. Фортеці з їхніми частоколами, вартівнями, ворітьми, канавами та розвідними мостами здавалися дорожньому робітникові за повітря супроти цієї могутньої постаті. І коли він підвів од неї свої очі на обрій і подивився навкруги, то він побачив у своїй маленькій фантазії такі самі постаті, яких не спиняють ніякі перешкоди, і які по всій Франції прямували до центрів.

Подорожній спав, йому було байдуже, що над ним ішли то градові хмари, то в проміжках ясна погода, то сонце сяяло на його лице, то була мутна градова крупа, яку сонце повертало на діаманти. Сонце почало спускатися на захід, і небо запалало. Дорожній робітник зібрав свої струменти та інші речі, щоб іти на село, і розбудив його.

. Добре, — сказав мандрівник, підвівшись на лікті _____ дві милі за кряжем горба? '

— Близько того.

— Близько того. Добре.

Дорожній робітник пішов додому і швидко був біля криниці, протиснувшись між худими коровами, що їх пригнали на водопій, здавалося, що він шепотів навіть і їм, шептавши цілому селу. Скінчивши свою вбогу вечерю, селяни не пішли спати, як це звичайно робили, а вийшли знов на вулиці й залишилися там. Всі якось чудно шепталися, а коли стемніло, й усі зібрались коло криниці, то виявили другу цікаву дивовижність: всі дивилися на небо в один бік, немов чого ждали. Месьє Габель, головний місцевий урядовець, почав непокоїтися; він вийшов на дах сам і теж дивився в тому самому напрямку; з-за верха він поглядав і на похмурі лиця, що стояли внизу коло криниці, і послав сказати паламареві, у котрого були ключі від церкви, що може треба буде задзвонити на г'валт.

Ніч темніла. Дерев, що оточували старий замок і охороняли його величну самотність, зашуміли від вітру, немов чимось загрожували темній кам'яній масі будинків. Із сходу, заходу, півночі и півдня йшли лісом чотири розхристані постаті, топчучи ногами високу траву та ламаючи гілля; вони обережно прокрадалися й зійшлися у замковому дворі. Чотири вогні засвітилися в темряві й рушили в різних напрямках, знову все стало темно.

Та ненадовго. Враз замок якось чудно стало видно, наче він освітлений був своїм власним світлом із середини. Потім блискуча смужка заграла позад архітектурних прикрас фронту, вибираючи найпрозоріші місця й показуючи, де були балюстради, арки та вікна. Потім вона піднялася вище і стала ще ширшою і яснішою. Швидко полум'я вирвалося з усіх вікон, і кам'яні лиця, прокинувшись, витріщили очі з жару.

Чути було слабкий шум навколо замка, — гомоніли ті люди, а їх було небагато, що залишилися тут; хтось осідлав коня й виїхав із двору. Стрілою летів він темрявою й спинився аж коло криниці в селі; запінений кінь став коло дверей месьє Габеля. "Рятуйте, Габелю! Рятуйте, всі!" Дзвін дзвонив нетерпляче, однак іншої помочі не було (коли взагалі була яка поміч). Дорожній робітник і двісті п'ятдесят його щирих друзів стояли коло криниці з заложеними руками й дивились на вогневий стовп на небі. "Мабуть буде сорок "футів заввишки", — говорили вони люто, і ніхто не рухався. Їздець із замка й запінений кінь поскакали далі селом на кам'яний схил до в'язниці на скелі. Коло воріт стояв гурт офіцерів, — вони дивилися на пожежу; окремо від них — гурт салдатів. "Рятуйте, панове— офіцери! Замок горить; цінні речі можна б ще врятувати, коли б своєчасна допомога. Рятуйте! Рятуйте!" Офіцери поглянули в той бік, де стояли салдати, і дивилися на пожежу; вони не давали ніяких розпоряджень і відповідали, знизуючи плечима та кусаючи губи: "Мусить горіти".

Коли їздець знов поскакав з горба вулицею, село було ілюміноване. Дорожній робітник і двісті п'ятдесят його щирих друзів, захоплені всі, так чоловіки, як і жінки, тією самою ідеєю ілюмінувати, кинулися до своїх хат і почали ставити свічки на кожне тьмяне віконце. Загальна нестача всього примусила вимагати досить настирливо свічок у месьє Габеля; коли ж цей урядовець почав опиратися й гаятися, то дорожній робітник, що колись був такий покірливий до влади, завважив, що з карет можна зробити добру ілюмінацію та до того ще й спекти поштових коней.

Замок залишений був на самого себе й горів. Огонь то спалахав, то потухав, і кам'яні лиця наче мучилися в тортурах. Коли завалилися великі маси каменю та балки, то лице з двома западинками на носі потемніло; потім воно знову намагалося висунутися з диму, наче ще було лице самого жорстокого маркіза, що горів на вогнищі й боровся з полум'ям. Замок горів; найближчі дерева, що їх охопило полум'я, були осмалені й поморщилися; дальші дерева, що їх підпалили ті чотири дикі постаті, оточили палаючий замок новим лісом диму. Розтоплене олово й залізо кипіло в мармуровому басейні фонтана; вода висохла, стримчасті баштові дахи зникли як льод у жару і текли чотирма огняними струмками по стінах. Великі розколини й щілини розходилися в міцних мурах подібно як у кришталях. Птиці як шалені кидалися на всі боки й падали в огонь. Чотири люті постаті пішли геть, на схід, захід, північ і південь темними вночі дорогами; палаючий замок був їм за провідника, — вони йшли до найближчої цілі. Ілюміноване село взяло до своїх рук дзвін і, прогнавши законного дзвонаря, радісно задзвонило в усі дзвони.

Та це ще не все: село, одуріле з голоду, пожежі та дзвоніння, згадало, що Габель збирав чинш і податки, — хоч за останній час він міг зібрати надто мало, — нетерпляче

зажадало поговорити з ним і, оточивши його будинок, почало вимагати, щоб він вийшов для особистої розмови. У відповідь на це, Габель міцно загородив двері й заховався, щоб обміркувати своє становище. В наслідок такого роздумування Габель виліз на дах і сховався за верхами: на цей раз він вирішив, що коли виламають двері, то він кине стрімголов через поруччя і вб'є хоч одного чи двох унизу (він був південною людиною мстивого характеру).

Можна уявити, як перебув месє Габель цю довгу ніч на даху, коли віддалеки горів замок, у вікнах по хатах горіли свічки, внизу грюкали в двері, а замість музики весело дзвонили в дзвони; нічого вже згадувати про те, що поперек дороги перед поштовим двором висів лиховісний ліхтар, а село виявляло такий живий нахил до того, щоб замінити його на особу Габеля. Аж ось настав привітний світанок, свічки у вікнах догоріли* народ, на щастя, розійшовся, і месє Габель спустився вниз, на. цей раз залишившись живим.

На сто миль навкруги, цієї та наступних ночей, при світлі інших пожеж інші урядовці були не такі щасливі, — сходяче сонце заставало їх повішеними поперек колись мирних вулиць, де вони народились і виросли; так само не такі щасливі як дорожній робітник та його товариші були й інші селяни та городяни, супроти яких урядовці та салдати повернулися з успіхом і вішали вже їх. Однак, не зважаючи нінащо, дикі постаті твердою ногою йшли на схід, захід, північ і південь, і хто б не висів, а вогонь палав.

Розділ XXIV.

ПРИТЯГНУТИЙ ДО МАГНЕТНОЇ СКЕЛІ.

Три роки підіймався вогонь, і підіймалося море... тверда земля тряслася від поривів сердитого океану, який тепер не мав відпливу, а прибував щодалі то вище, на страх і здивування тих, що споглядали його з берега... минуло три роки бурі. Ще троє роковин дня народження малої Люесі вплетено було золотими нитками в мирне тканин життя її дому.

Не одну ніч і не один день його насельники прислухалися до відгомонів у закутку, і серця завмирали їм, коли вони чули кроки натовпу. Бо ці кроки в їх уяві здавалися за кроки народа, який клекотав під червоним прапором, проголошував свою батьківщину в небезпеці и під впливом страшних чар, що на довгий час опанували його, змінився на диких звірюк.-Монсеньор як кляса відділив себе від явища, в якому її не цінували;.. Ті так мало потребують у Франції, що їй загрожує велика небезпека дістати відставку від Франції, а разом і від земного життя. Як той селянин у казці, що з безконечним трудом викликав чорта, а побачивши його, так перелякався, що не знав, про що спитати свого ворога, і зараз утік, так і монсеньор, який сміливо читав отченаша навиворіт протягом многих і многих літ і намагався всякими іншими чаруваннями викликати лукавого, з переляку дременув, як тільки уздрів його.

Блискуче Придворне Око зникло, інакше воно стало би за ціль для народніх куль. Воно й ніколи не було добрим оком — воно давно вже містило в собі Люциперову гордість, Сардана— палову розпусту й кротову сліпоту, — та тепер око випало й зникло.

Разом остаточно згинув і двір, починаючи від цього виключного інтимного гуртка й догнилого кільця інтриг, розпусти и лукавства, що оточувало його. Зникла й королівська влада,¹ вона була в облозі у власному палаці і, за останніми відомостями з Франції, скасована.

Настав серпень тисяча сімсот дев'яносто другого року, — монсеньйор тимчасом був розкиданий по цілому світу.

Цілком природно, що головною квартирою й головним збірним пунктом монсеньйорів у Лондоні був Телсонів банк. Душі, як кажуть, найчастіше відвідують ті місця, де здебільшого бували їхні тіла, і монсеньйор без шага в кишені постійно сновигав коло місця, де колись зберігалися його г'їнеї. Крім того, це було місце, до якого найшвидше доходили найпевніші відомості з Франції. Потім, Телсонів банк був щедрою установою і простягав свою щедрість на давніх клієнтів, що втратили тепер своє високе становище. Знову, ті з дворян, що вчасно передбачили бурю, яка насувалась, і передчували грабування й конфіскацію, забезпечили себе, переказавши свої капітали на Телсонів банк, і тут завжди могла почути про них їх нужденна братія. До цього ще треба додати, що взагалі кожен, хто приїздив із Франції, оповідав про себе в Телсоновому банку. От через такі різноманітні причини Телсонів банк за тих часів був своєрідною головною біржею щодо відомостів із Франції; це було добре відомо й публіці, і в наслідок цього довідки були такі численні, що Телсони іноді виставляли останні звістки на вікнах, щоб їх міг читати кожен, хто проходив повз Церковну Браму.

Одного вогкого та похмурого півдня містер Лоррі сидів біля своєї конторки, а Чарлз Дарней стояв, спираючись на неї, і потихеньку розмовляв з ним. Сповідальня, що до неї колись заходили для розмов з головою Банку, тепер стала за біржу новин і була повнісінька. Це було за півгодини до того, як закривали банк.

— Та хоч би ви були наймолодший на світі чоловік. — сказав Чарлз Дарней, трохи вагаючись, — я мушу ще нагадати вам...

— Розумію. Що я надто старий? — сказав м-р Лоррі.

— Нестала погода, довга подорож, непевні засоби переїзду, безглуздя в країні, місто, що може й небезпечно для вас...

— Любий Чарлзе, — сказав м-р Лоррі з веселою щирістю, _____

ви наводите декілька причин за те, щоб мені їхати, а не за те щоб мені залишатися тут. Для мене все це безпечно: ні в кого не буде охоти зв'язуватися з старою людиною, якій от-от буде вісімдесят років, коли й так багато людей, які варті того, щоб з ними возитися. Щодо безладдя в місті, то коли б не було цього безладдя, то не було б і підстав посилати од тутешнього дому до паризького когонебудь такого, хто знає місто й справу і на кого Телсони можуть покладатися. Щождо того, що подооож нр— певна й довга, а також зимова погода, то коли я не буду готп вии знести невеличкі незручності ради Телсонів, проАужиХ у них стільки років, то хто ж мусить зробити ́é? □ *

Мені и самому хотілось би поїхати,—скача" п

ней якось неспокійно, наче думаючи вголос. ^{4 РЛі Дар}~

— Справді! Ви чудовий порадник! — скрикнув м-р Лоррі.— Ви бажали б сами поїхати? Ви, родом француз? Нічого казати, мудрий порадник.

— Мій любий м-ре Лоррі, саме тому, що я з народження француз, ця думка (якої я, однак, не хотів висловлювати тут) часто западала мені в голову. Тому, хто має деякі симпатії до нещасного народу і хто дечим поступився для нього, — він говорив задумливо як і поперед, — не можна не думати, що може послухають його, що може він матиме настільки сили, щоб декілька стримати. Ще минулого вечора, після того, як ви залишили нас, і коли я розмовляв з Люесі...

— Коли ви розмовляли з Люесі, — повторив м-р Лоррі. — Так. Дивуюся, що вам не соромно згадувати ім'я Люесі. І ви хочете їхати до Франції в такий час.

— Однак я не їду, — сказав Чарлз Дарней, усміхнувшись.— Тепер треба думати про те, що ви наладналися їхати.

— А я таки й справді поїду. Правду кажучи, мій любий Чарлзе, — м-р Лоррі поглянув на голову Дому, що сидів віддалеки, і знизив голос, — ви не можете уявити, як тяжко нам вести свої справи, і в якій небезпеці там наші книги и папери. Не можна сказати, скільки людей опинилося б у скрутному стані, коли б наші документи захопили або знищили. Хто може ручитися, що Париж не сплять сьогодні, або не пограбують завтра. І от, навряд чи хто, крім мене, зможе розсудливо вибрати потрібні документи, не гаявши часу, і закопати їх, або як інакше забезпечити. І чи можу я відступитися від цього, коли Телсони знають це и говорять... Телсони, чий хліб я їв шістдесят років... тому тільки, що сугави мої трохи заковстеніли? Що ж? я ще хлопець проти багатьох старих, що сидять тут.

— Як я дивуюсь відвазі вашої молодії душі, м-ре Лоррі.

— Ех, пусте, сер. І отщо, мій любий Чарлзе, — сказав м-р Лоррі, знов позирнувши на голову Дому, — ви не забувайте, що тепер вивезти щонебудь із Парижу річ майже неможлива. Сьогодні до нас привезли папери й дороговісності (я говорю це по секрету; власне, діловій людині непристойно шепотіти про це навіть вам) такі чудні люди, що ви й уявити собі не можете, і життя кожного з них висіло на волоску, коли він проходив через кордон. Іншим часом наші посилки приходили й відходили, як і в діловій старій Англії, а тепер усе затримують.

— І ви дійсно їдете цієї ночі?

— Дійсно цієї ночі, бо справа така негайна, що зволікати неможливо.

— І нікого не берете з собою?

— Мені пропоновано багато всяких людей, однак я не хочу мати справи ні з одним із них. Я маю намір взяти Джеррі. Він був мені за охоронця вечорами кожної неділі протягом довгого

минулого часу, і я звик до нього. Ніхто не може мати підозри на нього ні в чому, крім того, що він — англійський булдог, який має в голові тільки одну думку — кинутися на всякого, хто зачепить його хазяїна. .

— Знову мушу сказати, що я щиро дивуюся вашій відвазі й молодій енергії.

— Д я знову скажу вам: пусте й пусте. От коли я виконаю це маленьке доручення,

тоді я, може, погоджуся на пропозиції Телсонів податися на відставку и поживу собі на втіху. Тоді буде досить часу думати й про старість.

Ця розмова відбувалася біля конторки м-ра Лоррі, а за два чи за три кроки від них товпилися монсеньйори й похвалялися, що не в довгій часі вони помстяться на тому падлючому народі. Так говорили монсеньйори-емігранти під впливом нещастя, що вони зазнали його; а справжні британці говорили про цю страшну революцію, ніби це були єдині колинебудь відомі на світі жнива, що люди жали те, чого не сіяли, — немов би нічого не було зроблено аби пропущено, що привело б до неї, немов би ті, що спостерігали нещасну долю мільйонів французького народу, зловживання та безоглядне витрачання багатства, що могли би зробити їх щасливими, не передбачаючи ще за декілька років, що вона неминуcho настане, і не записали ясними словами, чому вони були свідками. Для кожної розсудливої людини, що знала правду, тяжко було покірливо зносити таке базікання—з шаленими плинами монсеньйорів відновити стан речей, що сам себе цілком вичерпав і набрид небу й землі як самому собі. Таке базікання, коло самих ушей Чарлза Дарнея, разом із думками, що й так розгарячали його голову, підсилювало його прихований неспокій і уривало йому терпіння.

Серед цих балакунів був і Страйвер, член Королівського суда, що далеко просунувся й тому голосно говорив на цю тему; він пояснив монсеньйорам свої пляни, як знищити народ, звести його з світу й обходитися без нього, — щось подібне до проектів знищити орлів, насипавши їм соли на хвіст. Дарней слухав його з особливим почуттям огидливості; він не знав, що йому робити: чи йти геть, щоб більше не чути, чи залишитися й прикинути своє слово. Коли враз саме собою з'ясувалося, що повинно було статися.

Голова Дому підійшов до Лоррі й, поклавши перед ним забрудненого нерозпечатаного листа так близько до Дарнея, що він міг прочитати адресу, тим більше, що то було його власне справжнє ім'я. Адреса була така: "Дуже негайно. До месьє колишнього маркіза Сент-Евремона з Франції. Допукається піклуванню месьє Телсонів і К* банкірів, Лондон Англія "

Ранком у день вінчання доктор Манетт попей" і л вимагав від Чарлза Дарнея, щоб тайна його імення непоруho зберігалася між ними, аж поки він, доктор, не зніме з нього цього зобов'язання. Ніхто інший не знав, як його звали; його дружина не мала щодо цього ніякої підозри; не міг <*знати й м-р Лоррі.

Ні, — сказав м-р Лоррі, відповідаючи голові Дому, — я показував його, гадаю, всім, хто тут є, і ніхто не міг мені сказати, де цього джентлмена можна знайти.—Наближався час, коли закривали банк, і ціла валка балакунів проходила повз конторку м-ра Лоррі. Він тримав листа запитливо; монсеньйори дивилися на нього, і кожен вважав за потрібне висловити щось образливого, французькою чи англійською мовою, про маркіза, якого не могли знайти.

Племінник, я гадаю, у всякім разі негідний спадкоємець... вихованого маркіза, якого вбили, — сказав один. — Щасливий сказати, що я ніколи не знав його.

— Боягуз, що покинув свій пост, — сказав другий монсеньйор, якого декілька років тому вивезли з Парижу ледве живого на возі під сіном.

— Заражений новими ідеями, — сказав третій, дивлячись мимохіть на адресу через льорнет, — він став в опозицію супроти небіжчика маркіза, відмовився від маєтків, діставши спадок, і залишив їх розбишакам. Вони відплатять йому тепер, сподіваюся, так, як він на те заслуговує.

— Що? — заверещав Страйвер.—Справді він зробив так? Так отака то людина? Дайте мені подивитися на його ганебне ім'я. Проклятий.

Дарней не міг довше стримуватися, торкнув м-ра Страйвера за плече й сказав:

— Я знаю ту людину.

— Невже, борони мене, Юпітеру? — сказав Страйвер. — Дуже жалко.

— Чому?

— Чому, м-ре Дарнею? Чи ви ж не чуєте, що він зробив? Не питайте під такий час, чому!

— А все ж я питаю, чому?

— Так я вам ясно скажу, м-ре Дарнею, що я дуже жалкую за це. Мені жалко, що ви ставите таке незвичайне питання. Нам кажуть про людину, що заражена згубними й блюзнірськими правилами чортівни, яке тільки колинебудь було відоме, зрікається своїх маєтків на користь найгірших у світі покидьків, що ладні перебити всіх зараз, і ви ще питаєте мене, чому мені жалко, що навчитель молоді знає його? То я вам скажу. Мені жалко, томущо, як я певен, потьмарення таких людей заразливе. Ось чому. . . і-

Пам'ятаючи про свою тайну, Дарней ледве тільки міг стр матися й сказав:

— Може ви не розумієте джентлмена.

— Я розумію, як загнати вас у куток, м-ре Дарнею,— сказав Страйвер, — і я зроблю це. Коли та людина — джентлмен, то я не розумію його. Вклоніться йому та так і скажіть йому. Та ще скажіть йому від мене, що я дивуюся, чому він, зрікшись своїх земних благ і свого становища для кровожерної черні, ще не став за ватажка в неї. Та ні, джентлмени, — сказав Страйвер, озираючись навкруги,—я трохи знаю людську натуру й скажу вам, що така людина ніколи не звириться на милосердя своїх любих протегованих. Ні, джентлмени, він зараз же накиває п'ятами.

Сказавши це, м-р Страйвер протиснувся на Фліт-Стріт серед загальної похвали своїх слухачів. М-р Лоррі й Чарлз Дарней залишилися біля конторки самі, бо всі вже вийшли з байку.

— Що ж, ви візьмете цього листа? — сказав м-р Лоррі. — Ви .знаєте, куди приставити його?

— Знаю.

— Так поясніть йому, що листа заадресували сюди, гадаючи, що ми знаємо, куди направити його далі, і що він тут трохи залежався.

— Добре, я перекажу. Ви їдете до Парижу звідціля?

— Звідціля, о восьмій годині.

Дуже незадоволений собою, Страйвером і більшістю інших людей. Дарней пройшов

якнайшвидше в спокійний закуток Церковної Брами, розпечатав листа й прочитав його. Лист був такого змісту:

"Манастирська в'язниця, Париж, 21 червня, 1792.

Месьє колишній маркізе.

Довгий час життя моє було в небезпеці в руках селян, а потім мене заарештували з великим насильством і образами й привели пішки до Парижу. Дорогою я набрався багато лиха. Та це ще не все: будинок мій зруйнували і знищили дощенту.

Провина, за яку мене ув'язнено, месьє колишній маркіз, за яку я стану перед трибуналом і мушу позбавитися життя (якщо ви благородно не допоможете), полягає в тім, що я, як вони кажуть мені, зрадив величність народу і що я діяв проти нього на користь емігрантові. Даремне я подаю доводи, що ще до секвестрації емігрантської власності я звільнив їх од виплати податків, не збирав з них чиншу й нікого не притягав до суду. Відповідь єдина: я діяв на користь емігрантові, а де той емігрант?

Ох, найласкавіший месьє колишній маркізе, де той емігрант? Я й у сні кличу, де він? Я благаю небо, щоб він приїхав і визволив мене. Ніякої відповіді. Ох, месьє колишній маркізе, посилаю мій очайдушний крик за море, сподіваючись, що може він дійде до ваших ушей за допомогою великого банку Телсонів, що відомий у Парижі.

Небесною любов'ю, справедливістю, великодушністю, честю вашого благородного імення закликаю вас, месьє колишній маркізе, прийдіть мені на допомогу й визвольте мене. Мій гріх у тому, що я був вірний вам. О, месьє колишній маркізе, благаю вас, будьте ж вірні мені. З цієї в'язниці, де жах, де кожна година що далі, то більше наближає мене до загибелі, я посилаю вам, месьє колишній маркізе, запевнення в моїй сумній і нещасній відданості.

Ваш глибоко засмучений

Габель".

Прихований неспокій в Дарнеєвій душі цей лист підніс до найвищої сили. Небезпека, що загрожувала старому й доброму слугі, якого єдиною провиною була вірність до нього та його сім'ї, з таким докором заглядала йому в очі, що, проходжуючись туди й сюди коло Церковної Брами та обмірковуючи, що робити, він майже ховав своє лице від прохожих. Він дуже добре розумів, що в своєму жаху перед вчинком, який завершив лихі діла та лиху славу його давнього роду, * в своїй уразливій підозрі до свого дядька, в тій огидливості, з якою він свідомо дивився на той устрій, що падав, і який йому призначено було підтримувати, він діяв неправильно. Він дуже добре розумів, що через любов до Люесі його відмовлення від свого соціального становища було зроблено спішно й неповно. Він знав, що йому треба було— робити це систематично й обачливо, що він і гадав так зробити,, однак не зробив так.

Щастя свого власного дому, що він обрав його собі в Англії,, потреба постійно и напружено працювати, зміни й неспокій часу,, які йшли один за одним так швидко, що події цього тижня анулювали недозрілі пляни попереднього, а події наступного тижня змінювали все наново — силі таких обставин він і скорився,— щоправда, не без тривоги, проте все таки без постійного й до— держаного опору. Він ждав слушного

часу почати діяти, а там. відбувалися зміни й боротьба, і час прогаяно; дворяни всякими шляхами тікали з Франції, їх власність конфісковано й зруйновано, і сами імення знищено, — все це відомо було йому, як і новій владі у Франції, яка могла обвинувачувати його за це.

А втім він нікого не пригнічував, він нікого не ув'язнював; він був такий далекий від того, щоб жорстоко вимагати сплати належних йому податків, що добровільно зрікся всього, кинувся в світ без усякої допомоги, сам створив собі приватне становище г заробляв собі свій власний хліб. Месьє Габель завідував підю— палим і заплутаним у боргах маєтком, маючи письмові накази милостиво поводитися з людьми, давати їм те, що ще можна було дати — на зиму топливо, скільки залишать невблаганні кредитори, а літом урожай, який можна спасти від тих самих кігтів,— певна річ, він міг покликатися на цей факт, як на виправдування и доказ задля власної небезпеки, яка тепер здавалася йому очевидною.

Все це підсилювало очаидушне вирішення Чарлза Дарнея їхати до Парижу.

Так. Як мореплавця в давній казці вітри й течії втягли в зачароване коло впливу магнетної скелі, так і тут вона тягла його до себе, і він мусів їхати. Кожна думка, що поставала в його голові, вабила його швидше й швидше, щодалі сильніше до страшного притягального центру.

Він вирішив. Він мусить їхати до Парижу.

Так. Магнетна скеля тягла його, і він мусів плисти, поки не вдариться об неї. Він не знав про скелю; він майже не бачив і небезпеки. Добрі наміри, з якими він робив усе, що він зробив, навіть хоч він і залишив їх незакінченими, на його думку давали підстави сподіватися, що його вдячно приймуть у Франції, коли він з'явиться сам. І тут перед ним постала блискуча перспектива доброго діяння, що так часто гарячить мріями кров багатьох добрих людей, і в цій мрії він навіть уже бачив, що він має остільки впливу, щоб керувати революцією, яка набула такого страшно дикого напрямку.

Він і далі ходив туди й сюди з таким своїм вирішенням і міркував, що ні Люесі, ні батько її не повинні знати про це, аж поки він не поїде. Люесі не знатиме муки розставання, а *Ті* батько, що завсідги так неохоче звертає свої думки до небезпечних спогадів про давно минуле, нехай дізнається про цей вчинок, коли його буде зроблено, а не тоді, коли Дарней ще вагається й має сумніви.

Він ходив туди й сюди з такими діловими думками, аж поки не настав час вернутися до Телсоного банку й прощатися з м-ром Лоррі. Приїхавши до Парижу, він одразу знайде свого старого друга, а тепер він не скаже йому нічого про свої наміри. Карета з поштовими кіньми була готова коло дверей банку, і Джеррі був уже у високих чоботях і зовсім одягнений.

— Я передав того листа, — сказав Чарлз Дарней до м-ра Лоррі. — Я не хотів обтяжувати вас письмовою відповіддю,— може будете ласкаві відповісти на словах?

— Добре й дуже радо,—сказав м-р Лоррі,—якщо це тільки безпечно.

— Цілком безпечно, хоч це й до в'язня в абатстві.

— Як його звати? — спитав м-р Лоррі з розкритою книжечкою для нотаток у руках.

— Габель.

— Габель. А що я маю сповістити нещасному Табелеві у в'язниці?

Повість про двоє міст— 11. c

— Просто, що він одержав листа й приїде.

— Якийсь час призначений?

— Він виїде в дорогу завтра ввечері.

— Назвати чиєсь ім'я?

— Ні.

Дарней допоміг м-рові Лоррі закутатися в декілька одержин і плащів і вийшов з ним із теплого повітря старого банку на вогке повітря Фліт-Стріту,

— Моє щире привітання Люесі и маленькій Люесі,—сказав м-р Лоррі, від'їжджаючи,— добре доглядайте за ними, поки я повернуся.

Чарлз Дарней кивнув головою и сумівно всміхнувся, коли карета рушила з місця.

Цієї ночі — це було 14-го серпня — він сидів допізна и написав два палкі листи: одного —до Люесі і в ньому пояснював, який потужний обов'язок примушує його їхати до Парижу, і докладно розкривав їй причини, чому він певен, що йому особисто там не загрожує ніякої небезпеки; другого листа — до доктора, в якому доручав йому Люесі й дорогу дитину і з найбільшою впевненістю розпросторювався на ту саму тему про безпеку. До обох він писав, що на доказ безпечности він вишле листи, скоро тільки приїде до Парижу.

То був тяжкий день, день, коли вперше за весь час їхнього сукупного життя він мав на душі тайну. Тяжко було витримати невинну обману, про яку в них не була зовсім і підозри. Проте ніжний погляд на дружину, таку щасливу й ділову, підсилив його вирішення не говорити їй про те, що має бути (він майже готовий був сказати їй,— так дивно було йому робити щось без її спокійної допомоги), і день швидко минув. Рано ввечері він обняв її та навряд чи менш дорогу її однойменницю, сказавши, що він швидко повернеться,— і от він опинився в тяжкому тумані на темних вулицях з тяжким серцем.

Невидима сила швидко притягла його тепер до себе, і всі хвилі та вітри рішучо направляли його до неї. Він залишив два листи надійному посланцеві, доручивши йому приставити їх за півгодини до півночі, не раніш; взяв коней до Дувра і почав свою подорож. "Небесною любов'ю, справедливістю, великодушністю, честю вашого благородного імення" — такий був крик нещасного в'язня, яким він підсилював своє підупале серце, коли він залишив за собою все, що було дороге йому, і поплив геть до магнетної скелі.

КНИГА ТРЕТЯ.

БУРХЛИВИМ ШЛЯХОМ.

Розділ I.

У СЕКРЕТНОМУ.

Поволі їхав своїм шляхом подорожній, що вирушив до Парижу з Англії восени року

тисяча сімсот дев'яносто другого. Він і так мав би більш ніж досить поганих доріг, кепських екіпажів і поганих коней, що затримували б його, хоч би навіть ще сидів був на своєму престолі в усій своїй славі скинутий французький король; та тепер, коли змінився час, з'явилося багато ще й інших перешкод. Кожна міська застава, кожна сільська контора для збирання податків мала свої загони громадян-патріотів, з своїми національними мушкетами, що повсякчасно готові були стріляти; загони спиняли кожного, хто йшов і їхав, допитували їх, перевіряли папери, порівнювали імення з своїми власними списками, повертали назад чи пропускали вперед, або спиняли й заарештовували, як визнавав за краще їх присуд задля новонародженої нероздільної Республіки Свободи, Рівності, Братерства або Смерти.

Проїхавши дуже небагато миль французькою територією, Чарлз Дарней почав зауважати, що для нього немає надії повернутися назад тими самими дорогами, поки не визнають його в Парижі за доброго громадянина. Хоч би й що, а тепер він мусів їхати до кінця. Після кожного найбільшнього села, що він залишав його за собою, після кожної застави, що загороджувала за ним дорогу, він знав, що то були нові залізні двері в низці тих дверей, що вже замкнулися між ним і Англією. Загальне наглядання так оточувало його, що коли б його взяли в тенета, або везли до місця призначення в клітці, то й тоді він не почував би себе більше позбавленим волі.

Це загальне наглядання не тільки спиняло його по двадцять разів на великій дорозі на станціях, а й затримувало його подорож по двадцять разів на день, — його наздоганяли й завертали назад, їхали вперед нього, попереджаючи, їхали з ним стерегли його. Отак їхав він по Франції багато днів, аж поки вкінці стомлений вирішив заночувати в одному маленькому місті "а великому шляху, все таки ще далеко від Парижу.

Він заїхав так далеко, не маючи жадного документа, крім сумного Габелевого листа із в'язниці в абатстві. На вартівні в цьому містечку йому вчинено було стільки труднощів, ЩО він відчув, що в його подорожі настав критичний момент. Тим то він не дуже здивувався, коли його розбудили опівночі в невеликому трахтирі, де його залишили були до ранку. Його розбудив боязкий місцевий урядовець і три озброєні патріоти в червоних шапках грубої вовни і з люльками в зубах, — вони сіли в нього на ліжку.

— Емігранте, — сказав урядовець, — я відішлю вас до Парижу з вартою.

— Громадяни, я нічого більше не бажаю так, як доїхати да Парижу, хоч я можу обійтися й без вартових.

— Мовчи!—закричала одна червона шапка, вдаривши муш— кетовим прикладом об ковдру. — Тихше, аристократе.

— Так і є, як каже добрий патріот, — зауважив полохливий урядовець.—Ви аристократ і мусите мати вартових... і мусите заплатити за них.

— Мені нема чого вибирати, — сказав Чарлз Дарней.

— Вибирати! Послухайте його! — кричала та сама сердита червона шапка. — Нібито не особлива ласка до нього, що його охоронятимуть від ліхтарні.

— Все так, як каже добрий патріот, — зауважив урядовець.— Вставайте й одягайтесь, емігранте.

Дарней скорився. Його взяли назад до вартівні, де були й інші патріоти в таких самих червоних шапках і палили, пили й спали коло вартового вогню. Тут він заплатив великі гроші за свою варту й рушив з нею звідцільа о третій годині ночі грузькою дорогою. Варту становили двоє верхівців-патріотів у червоних шапках і триколірних кокардах, озброєні національними мушкетами й шаблями; вони їхали з обох боків у нього. Конвойований сам правив свого коня, однак до уздечки прив'язано було довгу вірьовку, якої кінець тримав один з патріотів, обмотавши його коло своєї руки. Так вирушили вони в дорогу. Рясний дощ бив їм у лице. Вони поїхали тяжкою драгунською рисою з нерівного міського бруку на грузькі дороги. Так вони проїхали всю дорогу до столиці, міняючи тільки коней.

Вони їхали ночами, спиняючись через годину чи дві по світанку й спочиваючи аж поки смеркне. Вартові були так нужденно одягнені, що соломною обмотували собі голі ноги й закутували плечі з розірваною на них одежею, щоб захиститися від непогоди. Якщо не вважати на особисті незручності від такого товариства, а також і на значну небезпеку, що загрожувала від одного з патріотів, який був постійно п'яний і дуже необачно поводився з своїм мушкетом, то Чарлз Дарней не зазнав серйозних побоювань, бо рін переконав самого себе, що все це аж ніяк не стосується до його особистої справи, якої ще не було з'ясовано, так само й до його свідчень, які міг ствердити в'язень в абатстві, чого теж ще не було зроблено.

Однак, коли вони доїхали до міста Бове, — це було ввечері й на вулицях було повно людей, — то він уже не міг ховати від себе, що стан його дуже загрозливий. Лиховісні лица стовпилися навколо нього, дивилися, як він злазив з коня на поштовому дворі й багато голосів крикнуло: "Геть емігранта".

Він не наважився скочити з сідла і, знов сівши як на найбезпечнішому місці, сказав:

— Емігрант, мої друзі. А хіба ви не бачите, що я у Франції з власної волі?

— Ах, ти проклятий емігрант, — крикнув коваль, з диким виглядом продираючись до нього через натовп, заміряючись на нього молотком. — Ах, ти проклятий аристократ.

Поштмайстер став між ним і верхівцем (до якого той очевидячки продирався) і, втихомирюючи його, сказав:

— Облиш його. Облиш його. Його судитимуть у Парижі.

— Судитимуть!—повторив коваль, махаючи молотком.— А й засудять як зрадника.

Натовп похвально заревів на це.

Стримуючи поштмайстра, що повертав голову його коня до двору, Дарней, скоро затихло так, що його голос було чути, сказав:

— Друзі, ви помиляєтесь, або вас обдурили. Я не зрадник.

— Бреше! — крикнув коваль.— Він зрадник по декрету. Його життя належить народу. Його прокляте життя вже не його.

Саме в той момент, коли Дарней побачив запал у очах натовпу, що готовий був кинутися на нього, поштмайстер повернув його коня у двір; варта поїхала за ним, а поштмайстер зачинив і засунув подвійні ворота. Коваль ударив по них своїм молотком; натовп заревів, однак нічого більше не сталося.

— Що то за декрет, про який говорив коваль? — спитав Дарней у поштмайстра, подякувавши йому и ставши коло нього У дворі.

— Правда, декрет про продаж емігрантської власности.

— Коли його видано?

— Чотирнадцятого.

— Того самого дня, як я залишив Англію.

— Всі кажуть, що це тільки один із багатьох декретів, і що видадуть ще інші, — якщо їх уже не видано, — щоб вигнати всіх емігрантів і засуджувати на смерть усіх, що повернуться. От що розумів він, коли казав, що ваше життя вже не ваше.

— Однак таких декретів немає?

— А хіба ж я знаю? — сказав поштмайстер, знизуючи плечима, — вони можуть бути або будуть. Це однаково. Чого ж вам ще?

Вони відпочивали на соломі на горищі до півночі, а потім поїхали далі, коли все місто ще спало. Серед багатьох змін^ які можна було спостерігати на звичайних речах і які робили цю чудну подорож якоюсь фантастичною, найчудніше було те, що, здавалося, дуже мало спали. Проїхавши довгі и безлюдно сумні дороги, вони натикалися на купу бідних хат, які не були темними, а сяяли в світлі, і там були люди, що, як привиди серед тихої ночі, взявшись за руки, крутилися навколо засохлого дерева Свободи, або зібравшись до гурту, співали пісню Свободи. На щастя, цієї ночі в Бове всі міцно спали, і це допомогло їм виїхати з міста; вони знов опинилися серед пустелі и самотности. їхали вони невчасним холодом і непогодою, серед необроблених полів, що цього року нічого не вродили; тільки почорнілі останки погорілих хат та патрулі патріотів, що вартували на всіх дорогах і враз з'являлися із засідів, порушували цю самотність. Кінець-кінцем на світанку одного дня вони опинилися перед Паризькими мурами. Застава була замкнена й під міцною вартою, коли вони під'їхали до неї.

— Де папери цього арештанта? — спитала людина, що мала рішучий вигляд і очевидно належала до влади, — її викликан вартовий.

Натурально, що Чарлза Дарнея вразило таке неприємне слово, і він просив того, що сказав це, мати на увазі, що він вільний подорожній і французький громадянин і що йому дана варту тільки через безладдя в країні и за неї він заплатив.

— Де, — повторила та сама особа, не звертаючи на нього будь-якої уваги, — де папери цього арештанта?

їх було заховано в шапці п'яного патріота і він подав їх.

Кинувши оком на Габелевого листа, та сама особа із влади якось— змішалася и здивувалася и особливо пильно подивилася на Дарнея.

Не .сказавши ні слова, та людина залишила варту й конвойного й пішла до вартівні.

Дожидаючися, Чарлз Дарней подививсь навкруги й зауважив, що ворота охороняє варта, змішана з салдатів і патріотів, останні були далеко численніші ніж перші; зауважив він також і те, що в'їхати в місто селянським возом з провізією і крамарям з крамом було досить легко, а виїхати, навіть для найбіднішої людности, було досить тяжко. Сила чоловіків і жінок, щоб не згадувати вже про різний скот і повозки, ждала, поки їх впустять. Однак, попередня перевірка була така пильна, що перепускали їх дуже поволі. Дехто з цих людей, зважаючи на те, що черга їх ще далеко, лежали на землі й спали або палили, тим часом інші гуторили чи так собі тинялися. Червоні шапки й триколірні кокарди були загально* вживані так серед чоловіків, як і серед жінок.

Дарней просидів у сідлі щось із півгодини, спостерігаючи, що робилося навколо, коли ось вийшла та сама людина з влади Й наказала вартовому відкрити заставу. Потім він подав до рук вартовим, п'яному й тверезому, посвідку, що прийняв арештанта, і сказав йому злізти з коня. Той послухався, і два патріоти, взявши його стомленого коня, повернули й поїхали, не в'їздивши до міста.

Дарней пішов за своїм проводирем до вартівні, вонючої від вина и тютюну; там стояли й лежали салдати й патріоти, що спали і не спали, п'яні й тверезі, і в різному середньому стані між сном і неспанням, сп'янінням і тверезістю. Непевне було й освітлення вартівні, що проходило напів з гаснучих нічних ламп з оливою й напів од світанку. На конторці лежали якісь списки, а за нею сидів грубого й похмурого вигляду офіцер.

— Громадянину Дефарже, — сказав він до Дарнеевого провідника, виймаючи клаптик чистого паперу, щоб писати на ньому. Це емігрант Евремоне?

— Він самий.

— Скільки вам років, Евремоне?

— Тридцять сім.

— Одружений, Евремоне?

— Так.

— Де одружений?

— В Англії.

— Напевне. Де ваша дружина, Евремоне?

— В Англії.

— Напевне. Ви підете до в'язниці ля-Форс, Евремоне.

— Праведне небо!—скрикнув Дарней. — За яким законом і за яку провину?

Офіцер на хвилину підвів угору очі від клаптика паперу.

— У нас тепер нові закони, Евремоне, і нові провини, від того часу, як ви виїхали. — Він сказав це з жорстокою усмішкою й писав далі.

— Я прошу вас зауважити, що я прибув з доброї волі у відповідь на цей листовний заклик товариша-громадянина, що лежить перед вами. Я прибув сюди, щоб виправдати його й виправдати себе. Я прошу тільки, щоб мені дали змогу якнай— скорше зробити це. Хіба я не маю права на це?

— Емігранти не мають жадних прав, — різко відповів той. Офіцер писав далі, аж поки скінчив, прочитав сам собі, що написав, посипав піском і подав до рук громадянинові Дефаржу, сказавши: "В секретне".

Громадянин Дефарж кивнув до арештанта папером, щоб він ішов за ним. Арештант послухався, і варта з двох салдатів супроводила його.

— Це ви одружилися з донькою доктора Манетта, колишнього в'язня в Бастілії, якої вже немає? — спитав Дефарж потихеньку, коли вони спускалися з вартівні по сходах і повернули до Парижу.

— Так, — відповів Дарней, дивлячись на нього здивовано.

— Мене звуть Дефарж, і я маю винарню в кварталі святого Антона. Може ви чули за мене?

— Моя дружина приїздила до вас за своїм батьком. Так?

Слово "дружина", здавалося, було за сумний спомин для громадянина Дефаржа, і він сказав з несподіваною нетерплячістю:

— В ім'я тієї новопаризької зубатої баби, що її звуть Гільйотиною, чого ви приїхали до Франції?

— Ви чули за хвилину до цього чому. Ви не вірите, що це правда?

— Погана правда для вас, — сказав Дефарж, насупивши брови й дивлячись прямо перед себе.

— І справді, я тут пропав. Все тут таке нове, все так змінилося, таке несподіване й несправедливе, що я абсолютно розгубився. Чи ви не допоможете мені трохи?

— Ні!—Громадянин Дефарж і далі говорив, все дивлячись прямо перед себе.

— Ви відповісте мені хоч на єдине питання?

— Може. Як до питання. Скажіть, яке.

— У цій в'язниці, в яку мене так несправедливо ведуть, чи буде мені вільно мати зносини з зовнішнім світом?

— А то побачите.

— Не поховають же мене там без суду й не давши змоги з'ясувати свою справу?

— Побачите. А втім, що ж тут такого? Інших людей до вас так само ховали в гірших в'язницях.

— Так ніколи ж через мене, громадянину Дефарже.

Громадянин Дефарж замість відповіді поглянув на нього похмуро, вперто мовчав і йшов далі. І що довше він мовчав, то менше було надії —так принаймні думав Дарней — пом'якшити його якоюсь мірою. Тому він поспішив додати:

— Для мене дуже важлива річ (ви, громадяnine, навіть краще за мене знаєте, оскільки важлива) мати змогу повідомити м-ра Лоррі з Телсонового банку, англійського джентлмена, що зараз у Парижі, просто про факт, без будь-яких коментарів, що мене взято до в'язниці ля-Форс. Чи можете ви зробити це для мене?

— Я нічого не зроблю для вас, — гостро відповів Дефарж.— Я обов'язаний рідному краєві й народу. Я присягався служити обом проти вас. Нічого я не зроблю для вас.

Чарлз Дарней зрозумів, що марно просити далі, та крім того й гордість його була

в'язні. Йдучи так далі мовчки, він міг тільки бачити, як звук народ то того, що в'язнів водили по вулицях. Навіть діти майже не звертали на нього уваги. Кілька прохожих повертали голови, дехто загрожував йому пальцем, як аристократові; а втім бачити, що людину, добре одягнену, ведуть до в'язниці, було не менш звичайно, ніж бачити, що робочий у робочому одязі йде на працю. В одній вузькій, темній, брудній вулиці, якою вони йшли, якийсь палкий оратор, ставши на стілець, говорив до розпаленої аудиторії про те, чим провинилися проти народу король, королева та королівська сім'я. З кількох слів, що Чарлз Дарней почув од цього оратора, він уперше дізнався про те, що король у в'язниці та що всі чужоземні послы покинули Париж. Дорогою (за винятком Бове) він абсолютно нічого не чув. Варта й загальне наглядання цілком ізолювало його.

Звичайно, тепер він зрозумів, що небезпека, яка загрожує йому, значно більша, ніж він уявляв собі, коли залишав Англію. Він зрозумів тепер так само й те, що небезпека навколо його збільшувалася швидко і що вона далі може заплутати його ще швидше. Він мусів признатися собі, що він не вирушив би в дорогу, коли б міг передбачати події останніх днів. Проте побоювання його були не такі жахливі, як це могло здаватися, коли мати на увазі його становище. Хоч яке виразне було майбутнє, та це було невідоме майбутнє, і в його темряві таїлася незнана надія. Він нічого не знав про страшну різанину, що тяглася цілими днями й ночами. "Новонароджена зубата баба, що її звуть Гільйотиною" навряд чи була відома йому навіть на ймення. Про страшні діла, що мали незабаром вчинитися, мабуть ще не було уяви й у тих, хто їх робив. Як же могла зародитися хоч тінь таких думок у ніжній душі Чарлза Дарнея?

Він передчував як правдоподібне або й певне, що його несправедливо триматимуть у тяжкому ув'язненні і що доведеться бути в суворій розлуці з жінкою й дитиною, однак більш він нічого ясно не боявся. З такими думками, що й так були досить сумні, він прийшов до в'язниці ля-Форс.

Людина з опухлим лицем одчинила міцну фіртку; їй Дефарж передав "емігранта Евремона".

— Що за біс! Скільки ж їх ще буде? — викрикнула людина з опухлим лицем.

Дефарж узяв розписку, що той одержав арештанта, не звернувши уваги на виклик, і пішов геть з двома товаришами— патріотами.

Тюрма ля-Форс була хмура в'язниця, темна, брудна і з страшним смородом вонючої непровітреної опочивальні.

— Та ще і в секретне, — бурчав тюремник, поглянувши на записку. — Наче в мене вже не повнісінько.

З великим незадоволенням він настромив папери на цвях, і Чарлз Дарней ждав його дальшого розпорядження щось із півгодини; він то ходив туди й сюди по кімнатах з міцним склепінням, то сидів на кам'яній лаві: його навмисне тримали тут. Щоб головний тюремник та підлеглий йому добре запам'ятали його.

— Ходім, — сказав нарешті тюремник, узявши ключі, — ходім зо мною, емігранте.—Через жахливий в'язничий сутінок нова жертва пішла за ним коридором і

сходами; багато дверей з гуркотом замикалися за ним, аж поки вони ввійшли до великої, низької склепистої кімнати, наповненої в'язнями однієї й другої статі. Жінки сиділи коло довгого стола — читали, писали, плели, шили, вишивали; чоловіки здебільшого стояли позад крісел або проходжувалися туди й сюди по кімнаті.

В інстинктивній звичці поєднувати поняття про арештанта з срамотним зчином та ганьбою новоприбулий відсахнувся від цієї компанії. Однак, наче щоб закінчити фантастичність його довгої фантастичної подорожі, всі вони враз встали вітати його з незвичайно витонченими манірами того часу і з усією принагідністю та придворною ввічливістю.

Так дивно було бачити таку витончену поведінку в темній в'язниці, такий могильно-фантастичний вигляд вони мали серед оточуючого їх бруду й нещастя, що Чарлзові Дарнею здавалося, що він опинився серед мерців. Все це були примари. Примара краси, примара величності, примара принагідності, примара гордості, примара веселости, примара дотепності, примара молодости, примара старости — всі вони ждали, коли їх пустять з цього непривітного берега, всі повернули до нього очі, що вже смерть змінила їх, — вона вже ось тут настигала їх.

Він стояв як укопаний. Тюремник, що був поруч нього, і інші тюремники, що проходжувалися тут, особливо вражали своїм виглядом як незвичайно різкий контраст до сумних матерів і квітучих доньок, — це робило ще правдоподібнішим, що тут було царство тіней. Напевно, все це примари. Напевно, довга фантастична подорож була тільки хоровитим маренням, що привела його до цих темних тіней.

— Від імени всіх зібраних тут товаришів нещастям, — сказав один джентлмен, очевидно з придворних, виступивши наперед, — маю за честь вітати вас у ля-Форс і разом з тим висловити жаль з приводу того лиха, що привело вас сюди між нас. Нехай тільки воно швидко й щасливо минеться. Нечемно було б в іншому місці, тільки не тут, спитати вас про ваше ім'я й стан.

Чарлз Дарней опам'ятався й подав потрібні відомості в най— пристойніших виразах, які тільки міг добрати.

— Сподіваюся, — сказав джентлмен, поглянувши на тюремника, що проходив через кімнату, — що ви не до секретного?

— Я не розумію, що визначає це слово, однак чув, що саме так.

— О, який жаль. Ми так жалкуємо за тим. Та ви не журіться: дехто з нашого товариства спочатку були в секретному, проте це тривало короткий час. — Потім він додав, піднісши голос: — З жалем мушу сповістити товариство — в секретне.

Чути було гомін співчуття, коли Чарлз Дарней переходив через кімнату до ґратчастих дверей, де ждав його тюремник, і багато голосів — серед них особливо видавалися ніжні й спочутливі жіночі голоси — підбадьорували й висловлювали йому найкращі побажання. Коло ґратчастих дверей він повернувся, щоб подякувати їм від щирого серця. Тюремник замкнув двері, і примари назавсідги зникли з його очей.

Двері в стінці відчинялися на кам'яні-сходи, що вели нагору. Вони піднялися на сорок ступенів (арештант, що не пробув у в'язниці і півгодини, вже перерахував їх);

тюремник відчинив низькі чорні двері, і вони увійшли до поодиночої камери. Там було холодно й вогко, однак не темно.

— Ваша, — сказав тюремник

— Чому ж мене залишають самого?

— А хіба ж я знаю?

— Чи можу я купити перо, чорнило й паперу?

— На це не маю розпоряджень. До вас навідаються, і тоді ви можете спитати. Атак ви можете купувати тільки їжу й більш нічого.

В камері був стілець, стіл і солом'яний матрац. Коли тюремник, перш ніж піти, оглянув всі ці речі й чотири стіни, то арештантові, що стояв спершися на протилежну стіну, спала на думку дивна фантазія, що цей тюремник, якимсь недужо опухлий і на лиці й на цілому тілі, має вигляд людини, що втонула і налилася водою. Коли тюремник пішов, він подумав: "Тепер мене залишили немов померлого". Нахилившись потім, щоб подивитись на матрац, він одвернувся з огидою й подумав: "А ці пла— зовиті тварини нагадують про перший стан тіла по смерті".

"П'ять кроків на чотири з половиною, п'ять кроків на чотири з половиною, п'ять кроків на чотири з половиною". В'язень ходив по камері туди й сюди, вираховуючи її розміри, а міський шум підносився, наче глухі барабанячі вдари з додатком дикого ревіння голосів. "Він шив черевики, він шив черевики, він шив черевики". В'язень знов вираховував розміри й ходив швидше, щоб відірвати свої думки від останнього повторювання. "Примари, , що зникли, коли зачинилися дверці. Між ними була одна примара леді, одягненої в чорне, що сперлася на амбразуру вікна; світ сяяв на її золотистому волоссі, і вона нагадувала..." "Ради бога, поїдьмо знову освітленими селами з людьми, що не сплять..," "Він шив черевики, він шив черевики, він шив черевики..." "П'ять кроків на чотири з половиною..."

Повторюючи такі нескладні уламки, що повстали з глибини його душі і як вихор носилися в його голові, в'язень ходив швидше й швидше, вперто рахуючи й рахуючи. Міський шум змінив свій характер: він ще розлягався, як барабанячі вдари, тільки до нього домішувалися, навіть заглушаючи його, голоси тих він з ними познайомився. * '

Розділ II.

ТОЧИЛО.

Телсонівський Банк, що був у Сен-Жерменському кварталі в Парижі, містився у флігелі великого будинка; до нього прилягав двір, а від вулиці він одгороджений був високим муром і міцними ворітьми. Будинок належав великому вельможі, що жив у ньому, аж поки заколоти не примусили його тікати в одязі свого власного кухаря, — так він перебрався через кордон. Це був той самий монсеньйор, якому до рота колись підносили чашку шоколяди три здоровенні льокаї, крім згаданого кухаря.

Монсеньйор утік, а три здоровенні льокаї спокутували свій гріх, що одержували від нього високу платню, тим, що заявили свою палку готовість перерізати йому горло на вівтар новоро— дженої Єдиної Нероздільної Республіки Свободи, Рівности, Братерства або Смерти; монсеньйорів будинок спочатку секвестрували, а потім конфіскували.

Події відбувалися так швидко і декрет ішов за декретом з такою неймовірною напористістю, що тепер на вечір третього осіннього місяця вересня патріоти— емісари іменем закону заволоділи монсеньйоровим будинком, вивісили триколірний прапор і пили горілку в парадних кімнатах.

Коли б у Лондоні помістити Телсонівський Банк у такому самому будинку, як оце Паризький, то голова "Дому" рішився б розуму й попав би до газети. Бо що б сказали звиклі до точної звітності й поважної пристойності британці, побачивши померанцеві дерева в діжечках серед банкового двору й навіть купідона над самою конторкою. Однак у Парижі були саме такі речі. Телсони забілили купідона, проте його ще видно було на стелі, в досить легкому одязі, звідкіля він зранку до вечора цілився на гроші (як це він дуже часто робить). Не зважаючи на це, французькі Телсони добре вправлялися з своїми ділами, і покищо ніхто не боявся й ніхто не виймав своїх грошей із банку.

Скільки грошей візьмуть із Телсонівського Банку в майбутньому й скільки залишиться в ньому страченими чи забутими, скільки срібла й дорогоцінностей почорніє в потаємних Телсо— нівських коморах в той час, як їх власники гнитимуть у в'язницях або загинуть там, скільки рахунків з Телсонами не буде зба— лянсовано,—ніхто не міг би сказати цієї ночі, навіть сам м-р Джервіс Лоррі, хоч він тяжко думав над цим питанням. Він сидів коло тількищо розведеного вогню (лихий і неврожайний рік був передчасно холодний), і на його чесному й енергійному лиці була глибока тінь, якої не могли кинути ні висяча лампа, ані яка інша річ у кімнаті, — тінь жаху.

Він мешкав у кімнатах банку; вірний "Домові", він зрісся з ним, як міцний плющовий корінь. Трапилося так, що патріоти, які заволоділи головним будинком, почасти забезпечили й самий банк; однак щиро відданий інтересам банку старий не звірився на це. Всякі такі обставини були байдужі йому, — він думав тільки про свої обов'язки. На протилежному боці двора, під колонадою, була возівня, і там справді стояли ще деякі монсеньйорові карети. До двох колон було прив'язано два великі палаючі смолоскипи, і в їх світлі стояло під чистим небом велике точило, мабуть нашвидку принесене сюди з сусідньої кузні або з якої іншої майстерні. М-р Лоррі встав і подивився з вікна на ці безневинні речі, здригнув і повернувся на своє, місце коло вогню. Він закрив не тільки вікна, а й заслони і ввесь тремтів.

З вулиць, з-за високих мурів та міцних воріт звичайни[^] і нічний міський шум; проте іноді чути було якийсь невимовний, жалісний і неземний звук, наче незвичайні страшні звуки підносилися до неба.

— Дякувати богіві, — сказав м-р Лоррі, зложивши руки, що в цьому страшному місті цієї ночі немає нікого близького і дорогого мені. Нехай він буде милосердний до всіх, хто в небезпеці.—Зараз по цьому дзвінок коло великих воріт задзвонив, і він подумав: "Вони прийшли назад", і став прислухатися. Однак не чути було, щоб у двір вдерся гомінливий натовп, як він сподівався, ворота знов замкнули і все стало тихо.

Нервовість і страх викликали в ньому постійний неспокій щодо банку, і це було цілком природно, коли взяти до уваги велику відповідальність, яка лежала на ньому.

Банк добре охороняли, і він встав уже, щоб піти до вірних людей, що стерегли його, коли це враз одчинилися двері і вбігли дві постаті, — побачивши їх він подався назад здивований.

Люесі з батьком. Люесі з простягнутими до нього руками і з тим давно відомим йому виглядом такої зосередженої й напруженої серйозності, що був наче вибитий на її лиці, щоб дати їй сили в такій важкій годині її життя.

Що таке? — скрикнув м-р Лоррі, збентежений і ледве зводячи дух. В чім справа? Люесі! Манетт! Що сталося? Чого ви тут? Що таке?

Бліда й переполохана, з витріщеними на нього очима, вона кинулася йому в обійми й благаючи промовила:

О, мій любий друже! Мій чоловік!

Ваш чоловік, Люесі?

— Чарлз!

Що з Чарлзом?

— Він тут!

— Тут, у Парижі?

— Він тут уже декілька днів... три чи чотири... не знаю, скільки... я не можу опам'ятатися. Великодушний подвиг привів його сюди, потайки від нас, його затримали на заставі й послали до в'язниці.

Мимоволі старий скрикнув. Майже в той самий момент дзвоник коло великих воріт задзвонив знов і на дворі чути було тупіт і шум голосів.

— Що то за шум?—спитав доктор, повернувшись до вікна.

— Не дивіться! — крикнув м-р Лоррі. — Не виглядайте, Майетте. Коли вам миле життя, не займайте заслон.

Доктор повернувся, не знімаючи руки з засува на вікні, і сказав з холодною відважною усмішкою:

— Мій любий друже, моє життя в цьому місті зачароване. Я був в'язнем у Бастілії. Немає патріота в Парижі... та що в Парижі? в цілій Франції... який, довідавшись, що я був в'язнем у Бастілії, зачепив би мене, хіба тільки для того, щоб задушити мене в обіймах або понести в тріумфі. Мої давні муки дали мені владу, що провела нас через застави, принесла нам звістку про Чарлза и довела нас сюди. Я знав, що буде так. Я знав, що допоможу Чарлзові позбутися небезпеки. Я говорив це Люесі... Що ж то за шум? — Його рука знов потяглася до вікна.

— Не дивіться! — закричав м-р Лоррі абсолютно розпачливий. — Ні, Люесі, моя люба, і ви не дивіться. — Він обняв її и спинив. — Не лякайтеся так, моя люба. Найурочистіше присягаюся, що я нічого не знаю про те лихо, що спіткало Чарлза; я навіть і підозри не мав, що він у цьому фатальному місті. В якій він в'язниці?

— В ля-Форс.

— В ля-Форс. Люесі, дитино моя, якщо ви колинебудь у своєму житті були відважною й здатною, — а ви завсігди були тією й тією — то заспокойтеся й робіть точно те, що я вам скажу, бо від цього залежить більше, ніж ви думаєте і ніж я можу

сказати вам. Цієї ночі ви нічого не допоможете; ви не можете вийти звідця. Я кажу вам тому, що те, що я проситиму вас зробити для Чарлза, найтяжча річ. Ви мусите бути слухняні, тихі й спокійні. Ви мусите залишити на дві хвилини вашого батька й мене самих. Річ про життя і смерть, і ви не мусите гаятися.

— Слухатимуся вас. З виду вашого бачу: ви знаєте, що я крім цього нічого не можу зробити. Я знаю, що ви правду кажете.

Старий поцілував її, відвів до своєї кімнати и замкнув на ключ; потім він швидко пішов назад до доктора, відкрив вікно, а почасти й заслону, поклав свою руку докторові на плече й став дивитися з ним на двір.

У дворі вони побачили групу чоловіків і жінок, однак не таку численну, щоб наповнити двір: разом не більше сорока чи п'ятдесяти. Їх пустили у ворота, і вони кинулися до точила на працю. Очевидячки, його навмисне для них тут поставили у зручному и відлюдному місці.

Обоє відступили від вікна, і доктор дивився на бліде, як у мерця, лице свого друга, шукаючи пояснення того, що вони бачили.

Вони, прошепотів м-р Лоррі, боязко позираючи на замкнену кімнату, вбивають в'язнів. Коли ви певні того, що ви казали, коли справді ви маєте таку владу, як ви. думаєте — і я вірю вам, то назвіть оцим бісам і скажіть, нехай поведуть вас до ля-Форс. Може вже й запізно, я не знаю, однак не гайтеся ні хвилини.

Доктор Манетт стиснув йому руку, вихопився простоволосий з кімнати й був уже у дворі, коли м-р Лоррі знов підійшов до вікна.

Його біле волосся, що розвивалося на повітрі, визначне лице, палка самовпевненість його поведінки, як він проклав собі дорогу серед зброї, враз скорили йому серця людей, що товпилися коло точила. За декілька моментів усі замовкли, потім — рух, гомін і незрозумілі звуки його голоса; далі м-р Лоррі бачив, як оточили його всі, чоловік з двадцять, плече в плече, утворили ланцюг і побігли кричачи: "Хай живе бастільський в'язень. На допомогу родичеві бастільського в'язня в ля-Форс. Розступіться перед бастільським в'язнем. Рятуйте в'язня Евре— мона в ля-Форсі". І тисячний натовп відповідав на це.

Серце колотилося в м-ра Лоррі. Він закрив заслону, зачинив вікно й поспішив до Люесі сповістити її, що народ допомагає її батькові и пішов шукати її чоловіка. М-р Лоррі застав тут її дитину й міс Прос; проте його ніяк не здивувало, як вони з'явилися там, і тільки потім спитав їх про це.

Тим часом Люесі лежала як непритомна на підлозі коло його ніг, стискуючи його руку. Міс Прос поклала дитину на його ліжку, і голова її поволі схилилася на подушку поруч з коханою вихованкою. О, яка довга, довга ця ніч із стогоном бідної жінки. О, яка довга, довга ця ніч. А батько її не вертався, і не було ніяких вісток.

Ще двічі в нічній темряві продзвонив дзвінок коло великих воріт, ще двічі вдирався натовп, і точило крутилося, вищало й свистіло.

— Що це таке? — крикнула перелякана Люесі.

— Цитьте. Там гострять салдатські шаблі, сказав м-р Лоррі. — Це місце тепер

національна власність, і його використовують, як щось подібне до арсеналу, моя люба.

Тільки двічі, проте останнього разу праця йшла мляво й прихалцем. Аж ось почало й світати. М-р Лоррі ніжно визволив свою руку з Люсиної руки и обережно виглянув знову. Чоловік, такий забризканий кров'ю, що його можна було признати за тяжко пораненого салдата, коли він приходить до пам'яті на бойовищі, підвівся з бруку коло точила й безтямно оглядався. Потім у ранішньому півсвітлі він побачив одну з монсенйорових карет, хитаючись, пішов до пишного екіпажа, вліз у нього, зачинив дверці і ліг відпочивати на розкішних подушках.

Велике точило-Земля обернулося, коли м-р Лоррі виглянув знову, і сонце зачервонило двір. Однак менше точило самотньо стояло посеред двору в спокійному ранішньому повітрі, з тим червоним на ньому, якого сонце ніколи не давало и ніколи не могло знищити.

Розділ III.

ТІНЬ.

Одно з перших міркувань, що виникли в практичній голові м-ра Лоррі, коли тільки настав час повернутися до ділових справ, було таке, що він не має права наражати на небезпеку Телсонів, давши притулок у банківському приміщенні дружині ув'язненого емігранта. Він міг би важити своєю власністю, безпекою, життям для Люесі та її дитини, не замислившись ні на хвилину; однак на нього звірено було чужу власність, а в ділових справах він був точною діловою людиною.

Спочатку він подумав був про Дефаржа й гадав знову розшукати його винарню й порадитися, де б можна знайти найбезпечніше помешкання серед такого заколоту в місті. Проте з цих самих міркувань він зрікся такої думки: Дефарж мешкає в най—бунтівливішому кварталі, напевне впливовий там і занадто заплутаний в небезпечні події.

Настав південь, а доктор ще не повернувся; кожна прогаяна хвилина могла скомпромітувати Телсонів, а тому м-р Лоррі пішов порадитись з Люесі. Вона сказала, що батько її й сам думав найняти помешкання на короткий час у цьому кварталі,, недалеко від банку. Ділових заперечень проти цього не могло бути; м-р Лоррі передбачав, що хоч би навіть з Чарлзом усе було добре, і він був звільнений, усе таки не було надії залишити місто, і от він пішов сам шукати такого помешкання і знайшов підхоже, нагорі, в глухому провулку, де зачинені вікна на всіх інших високих сумовитих будинках відзначали покинуті доми.

До цього помешкання він зараз перевіз Люесі з дитиною та міс Прос, давши їм такий комфорт, який тільки міг, і навіть більший, ніж сам мав. Він залишив з ними Джеррі, як особу, що на випадок могла загородити двері, і якої голова могла знести доволі стусанів, а сам повернувся до своїх службових обов'язків. Стурбований і з сумними думками, він узявся до них, і повільно*

й тяжко йшов цей день. Настав час замикати банк. М-р Лоррі знов був сам у своїй кімнаті, як і минулого вечора, і міркував, що робити далі, як ось почув чийсь кроки по сходах. За кілька хвилин перед ним стояла людина, яка проникливо подивилася на

нього й звернулася до нього, назвавши його на ім'я.

— До ваших послуг, — сказав м-р Лоррі. — Ви мене знаєте?

Це була міцної будови людина, з чорним кучерявим волоссям, років сорока п'яти, п'ятдесяти. Замість відповідати, він повторив ті самі слова, не змінивши виразу:

— Ви мене знаєте?

— Я десь бачив вас.

— Може в моїй винарні.

Дуже зацікавлений і схвилюваний, м-р Лоррі сказав."

— Ви прийшли від доктора Манетта?

— Так, я прийшов од доктора Манетта.

— А що він каже?

Дефарж передав у його тремтячу руку відкритий клаптик паперу. На ньому було написано рукою доктора:

"Чарлз здоровий, проте я ще не можу безпечно покинути цього місця. Мені ласкаво дозволили, щоб цей посланець передав коротеньку записку від Чарлза до його дружини. Дозвольте посланцеві побачитися з його жінкою".

Листа датовано було з ля-Форс, з годину тому.

— Ви підете зо мною до помешкання, де живе його жінка?— сказав радісно м-р Лоррі, прочитавши вголос його записку.

— Так,—відповів Дефарж.

М-р Лоррі ледве примітив дивну стриманість і механічність Дефаржевих відповідей, надів капелюха, і вони вийшли у двір. Тут вони застали двох жінок, — одна плела.

— Напевне, мадам Дефарж! — сказав м-р Лоррі, що років з сімнадцять тому залишив її за такою самою роботою.

— Вона, — зауважив її чоловік.

— Мадам піде з нами? —спитав м-р Лоррі, побачивши, що и вона рушила разом з ними.

— Так. Щоб мати змогу розглянути їхні лица й пізнати осіб. Це для їхньої власної безпеки.

Дефаржева поведінка починала вражати м-ра Лоррі; він сумнівно поглянув на нього и пішов уперед. Обидві жінки пішли за ними, — друга жінка була Помста.

Вони якнайшвидше пройшли вулицями, що відділяли їх, і зійшли по сходах до нового помешкання; Джеррі впустив їх, і вони застали Люесі саму заплакану. Люесі з радощів себе не чула, одержавши від м-ра Лоррі звістку про свого чоловіка й стиснула руку, що подала їй записку, — вона зовсім не гадала про те, що та рука робила цієї ночі навколо її чоловіка і що могла заподіяти йому, коли б не добра нагода.

Повість про двоє міст — 12.

"Наймиліша! Будь мужня! Я здоровий, а твій батько має вплив на тих, що оточують мене. Не відповідай на цього листа. Поцілуй нашу дитину за мене".

От і все, що було в листі. Однак, це було так багато для тієї, що одержала його, що Люесі повернулася від Дефаржа до його жінки й поцілувала її в ту руку, що плела. Це

був палкий, люблячий, вдячний, жіночий рух; проте рука Дефаржевої жінки не відповідала на це: вона холодно й тяжко спустилася и знов взялась до плетіння.

Тут було щось таке, що вразило Люесі. Вона мала захвати записку за пазуху й спинилася; рука так і залишилася коло шиї, — вона полохливо поглянула на мадам Дефарж. Мадам Дефарж холодно й безстрашно поглянула на її збентежено підведені брови.

— Моя люба, — сказав м-р Лоррі, щоб пояснити її присутність, — на вулицях часто виникають заколоти, і хоч неймовірно, щоб когось потривожили вас, мадам Дефарж хоче побачити тих, кого вона може захистити в таких випадках, щоб пізнати їх... щоб посвідчити їх. Здається, — сказав м-р Лоррі, затнувши шия в своїх підбадьорливих словах, бо ті три кам'яні лиця вражали його що далі, то більше, — справа стоїть так, громадянине Дефарже?

Дефарж подивився на свою жінку й не дав відповіді, а тільки щось пробурчав на знак згоди.

— Краще було б, Люесі, — сказав м-р Лоррі, намагаючись тоном і манірами вмилювати їх, — покликати сюди любу дитину й нашу добру міс Прос. Наша добра Прос — англійська леді й зовсім не розуміє французької мови.

Міс Прос не боялася лиха й небезпеки, ввійшла із зжовбленими навхрест руками й різко заговорила до Помсти й мадам Дефарж англійською мовою; проте ні та, ні та не звернули на неї уваги.

— Це його дитина? — сказала мадам Дефарж, вперше спинивши свою роботу й показуючи на маленьку Люесі дротом, немов пальцем Фатуму.

— Так, мадам, — відповів м-р Лоррі, — це люба донька нашого бідного в'язня, єдине дитя.

Тінь мадам Дефарж та її супутників лягла тепер на дитину такою грізною й темною плямою, що мати інстинктивно впала навколішки коло неї й притиснула її до своїх грудей.

— Досить, мій мужу, — сказала мадам Дефарж. — Я бачила їх. Можемо йти.

Однак в її стриманій поведінці було стільки загрозливого, що збентежена Люесі, доторкнувшись рукою до одягу мадам Дефарж, благаючи сказала:

— Ви будете добрі до мого нещасного чоловіка? Ви не зробите йому шкоди? Ви допоможете мені побачитися з ним, якщо можете?

— Що мені до вашого чоловіка? — відповіла мадам Дефарж, дивлячись на неї зверху зовсім спокійно. — В мене справа тільки про доньку вашого батька.

— Так задля мене будьте милостиві до мого чоловіка. Задля моєї дитини. Вона зложить ручки й благатиме вас бути милосердною. Ми боїмося вас більше, ніж кого іншого.

Мадам Дефарж сприйняла ці слова як комплімент і поглянула на свого чоловіка. Дефарж, що неспокійно кусав нігті й дивився на неї, ще суворіше зморщив своє лице.

— Що то ваш чоловік каже в цій записці? — спитала мадам Дефарж з похмурою усмішкою. — Вплив. Він каже щось про вплив?

— Що мій батько має великий вплив на тих, хто оточує його, — сказала Люесі, тороплено виймаючи папірця з-за пазухи, однак дивлячись своїми переляканими очима не на нього, а на ту, що питала Ті.

— Напевне він і звільнить його, — сказала мадам Дефарж.— Нехай буде так.

— Як жінка й мати, — крикнула Люесі з великим запалом,— благаю вас, майте милосердя до мене й не вживайте влади, що ви її маєте, проти мого безвинного чоловіка, а поверніть на його користь. О, сестри-жінки, подумайте про мене. Як жінка й мати!

Мадам Дефарж поглянула на прохачку так само холодно, як і раніш, і сказала, повернувшись до своєї товаришки Помсти:

— Чи дуже то зважали на жінок і матерів, яких ми звикли бачити з того часу, як ми були такими малими, як оця дитина, і навіть ще меншими? Чи ми не знаємо, як їхніх чоловіків і батьків садовили у в'язниці й тримали там досить довго? За цілісіньке наше життя чи ми не бачили, як страждали наші сестри-жінки, і сами і їхні діти, в бідності, наготі, голоді, спразі, хворості, злиднях, утисках і всякому занедбанні?

— Ми не бачили нічого іншого, — відповіла Помста.

— Ми довго зносили це, — сказала мадам Дефарж, перевівши очі знов на Люесі. — Розсудіть тепер сами, чи багато важить тепер для нас горе однієї жінки й матері?

Вона знову взялася плести й вийшла. Помста пішла за нею. Дефарж вийшов останнім і зачинив двері.

— Мужність, моя люба Люесі, — сказав м-р Лоррі, підіймаючи її з підлоги. — Мужність і мужність. Поскільки все йде добре... значно, значно краще, ніж то останнім часом припало на долю багатьом нещасним. Підбадьортесь й будьте вдячні.

— Та я вдячна... тільки ота страшна жінка, здається мені, кидає тінь на мене й на всі мої надії.

Годі, годі! — сказав м-р Лоррі,— що це за розпач у такому відважному серденьку? Звичайно, тінь. Однак тільки тінь 45 без усякого змісту, Люесі.

Проте тінь поведінки отих Дефаржів накинула темну тінь і на нього самого, хоч що б він казав, і тайно десь глибока в душі турбувала його.

Розділ IV.

ТИША СЕРЕД БУРІ.

. Доктор Манетт повернувся тільки вранці четвертого дня¹ відколи пішов з дому. Багато з того, що відбулося за той страшний час, затаєно було від Люесі, і тільки далеко пізніше, вже виїхавши з Франції, вона дізналася, що народ убив тисячу сто— в'язнів тієї, й тієї статі й усякого віку. Вона знала тільки, що був напад на в'язниці, що всі політичні в'язні були в небезпеці, і що декого з них натовп повитягав і повбивав.

М-рові Лоррі доктор оповідав з умовою переховувати таємницю, що натовп проніс його до ля-Форс серед картин різанини; у в'язниці він застав засідання самочинного трибуналу; перед нього приводили в'язнів по одному, і він швидко ухвалював, кого віддати на розправу, кого звільнити, а кого (таких було мало) послати назад до його камери. Провідники привели і його— до того самого трибуналу; він назвав своє ім'я та

професію,, оповідав, що його вісімнадцять років без суду тримали в секретному в Бастілії; один з тих, що сидів у суді, встав і посвідчив його, — то був Дефарж. Далі зі списків на столі він дізнався,, що зять його ще серед живих в'язнів і став просити трибунал, щоб йому даровано бул*о життя й волю. Його стріли шаленими привітаннями, як видатного страдника скинутої системи и погодилися були зараз привести Чарлза Дарнея до суду й допитати його. Був момент, коли здавалося, що його негайно звільнять; однак трапилася якась несподівана перешкода, зовсім незрозуміла для доктора, яка призвела до короткої секретної наради. Людина, що сиділа за президента, об'явила докторові Манетту, що в'язень мусить і далі бути заарештованим і що— задля нього він під надійною охороною залишиться цілим. Безпосередньо за тим, на знак президента, в'язня знову відвели, назад у тюрму, проте він, доктор, став невідступно просити, щоб йому дозволено було залишитися й самому переконатися^ що його зятя, із злосливості або помилково, не видано було натовпові, який своїми кровожерними криками за ворітьми часто, заглушав судовий процес; такий дозвіл йому дано було, і він залишився в цій Кривавій Палаті аж поки минула всяка не-

Тяжко переказати все те, що бачив він там. Навряд чи більше дивувала його шалена радість, з якою стрічали звільнених в'язнів, ніж скажена жорстокість до тих, кого різали на шматки. Одного в'язня, оповідав він, звільнили й випустили на •вулицю, однак хтось помилково проткнув його, коли той проходив повз нього. Манетта покликали до нього, щоб перев'язати йому рану; доктор вийшов тими самими ворітьми і знайшов його >на руках цілої групи милосердних самарян, що сиділи на трупах своїх жертв. З дивовижною непослідовністю, як і все було в цьому кошмарі, вони допомагали лікареві, ходили коло раненої людини з ніжним піклуванням — зробили для нього носилки й обережно віднесли його з того місця, — а за тим знов узялися .до зброї й почали таку страшну різанину, що доктор закрив очі руками, а потім упав серед натовпу непритомний.

М-р Лоррі слухав це оповідання свого друга, якому минуло вже шістдесят два роки, і поглядав на його лице, — він боявся, що такі тяжкі переживання знов викличуть у нього давню не— •безпеку. Однак він ніколи не бачив свого друга в його тепе— .рішньому вигляді; ніколи ще він не знав його в такому настрої, як тепер. Бо тепер доктор уперше почував, що його страждання були його силою й могутністю; бо вперше він почував, що в тому .лютому вогні він поволі загартував те залізо, яке розіб'є двері в'язниці для чоловіка його доньки й звільнить його. "Все йшло .добре, мій друже; то було не тільки знищення й руїна. Як моя кохана дитина допомогла мені знову знайти себе самого, так а я допоможу їй повернути те, що їй наймиліше". Так говорив доктор Манетт. 1 коли Джервіс Лоррі дивився на його палаючі •очі, його рішуче лице, спокійний твердий погляд і поведінку людини, якої життя колись спинено було, подібно до годинника, <на багато років, а потім пішло з усією тією енергією, що спала протягом даремної перерви, — він повірив йому.

Перешкоди навіть значно більші за ті, що з ними боровся доктор у цей час, не могли б устояти супроти його непохит— ности. Він вірно виконував свої професійні

обов'язки лікаря и мав справу з усякими людьми — в'язнями й вільними, багатими й бідними, лихими й добрими, і так мудро використовував •свій особистий вплив, що незабаром став лікарським інспектором трьох в'язниць, а між ними також і в ля-Форс. Тепер він міг запевнити Люесі, що її чоловік сидів уже не сам, а був уже з іншими в'язнями; він щотижня бачив її чоловіка й приносив їй од нього ніжні звістки, що чув безпосередньо від нього, іноді її чоловік сам посилав листи до неї (хоч ніколи через доктора), проте їй не дозволено було писати, бо тоді було багато диких підозр про змови у в'язницях, особливо проти тих емігрантів, за яких відомо було, що вони мають друзів або постійні зв'язки .з закордоном.

Це нове докторове життя без сумніву було дуже турботне; —проте проникливий м-р Лоррі бачив, що в ньому з'явилося нове почуття гордості, яке й підтримувало його; воно було природне й гідне, проте він примітив його, як цікаву рису. Доктор знав, що до цього часу його ув'язнення в думках його доньки і його* друга поєднувалося з його особистим сумом, втратами й немочами. Тепер стало інакше, і він знав, що ті давні муки надали йому сил, од яких обоє сподівалися остаточного Чарлзового звільнення и безпеки; ця зміна так запалювала його, що він узяв до своїх рук провідництво и вимагав од них, як слабших, щоб покладалися на нього, як потужнішого. Попередні стосунки, його самого й Люесі змінилися; проте він був гордий цією зміною, оскільки вона давала йому змогу стати в пригоді тій, що< так багато зробила для нього. "Дивна річ, — думав про себе доб— ротливий і лукавенький м-р Лоррі, — проте все це природно и правильно; так, мій любий друже, бери до рук провідництво й орудуй, — справа не може бути в кращих руках".

Доктор докладав усіх сил і безнастанно намагався звільнити Чарлза Дарнея або принаймні довести справу до суду; однак громадська хвиля тих часів ішла занадто сильно й швидко проти нього. Починалася нова ера; короля притягнуто до суду, засудженно і стято; Республіка Свободи, Рівности, Братерства, або Смерти повстала супроти цілого світу за подолання чи смерть. — Чорний прапор день і ніч майорив на високих баштах собору Паризької богоматері. Триста тисяч людей, що їх покликано було повстати супроти тиранів, повстали з усіх, країв французької землі, наче драконові зуби посіяно було замість зерна і вродили однаково по горах і по долинах, на камені, на піску й нанесеному мулі, під ясным південним небом і під північними туманами, по лісах і по байраках, у виноградниках і в оливкових гаях, між скошеною травою і жстим хлібом, вздовж плідних берегів широких річок і на піску край моря. Які приватні турботи могли устояти супроти потопу Першого Року Свободи, потопу, що підіймався знизу, а не падав, згори, з зачиненими, а не відчиненими, небесними вікнами!

Тоді не було перерви, не було жалю, не було мира, не було проміжків заспокійливого відпочинку, не було міряння часу. Дні й ночі змінювали одні одних так само правильно, як і в той час, коли світ тільки починався, і вечір і ранок склали перший день, однак іншої лічби часу не було. Свідомість його нація стратила в лютій гарячці, як це буває з поодиноким людиною, хворою на вогневицю. Ось, перериваючи мовчання цілого міста, кат показує народові голову короля; здавалося, що майже за

одним духом він показав і голову його гарної жінки, хоч вона за вісім тяжких місяців удівства та горя у в'язниці, встигла посивіти.

І все таки, по дивному закону противенства, звичайному в усіх таких випадках, час здавався дуже довгим, не зважаючи на те, що він плив так швидко. Революційний трибунал у столиці, сорок чи п'ятдесят тисяч революційних комітетів по всій країні¹ все це вважали за встановлений і природний порядок і за давній звичай, хоч йому було лише декілька тижнів. І над усім цим підносилася фігура, до якої звикли так, наче вона була в усіх перед очима від утворення світу, — фігура зубатої баби, що її звали Гільйотиною.

Вокабула популярною темою для жартів; вона була найкращими ліками проти болю на голову; вона незрадливо охороняла волосся, щоб не сивіло; вона надавала лицю особливо ніжного кольору; вона була національною Бритвою, що голила чисто. Хто цілував Гільйотину, той дивився в маленьке віконечко і чхав у мішок. Вона заступила хреста. Модельки її носили на грудях, з яких зникли хрести, і кланялися перед нею й вірили в неї замість хреста.

Її розбирали на частини, як іграшку, і знов складали там, де вона була потрібна. Вона втихомирювала красномовця, валила могутнього, нівечила красивих і добрих. Двадцять двоє друзів, видатних серед вищого громадянства, — двадцять один живий і один мертвий, — лягли на ній головою одного ранку за стільки хвилин, скільки було їх. Ім'я велетня старого заповіту перейшло на головного служника Гільйотини, що орудував нею однак так озброєний він був сильніший за свого однойменника і сліпіший за нього.

Серед таких жахів і людей, що творили їх, доктор ходив, підвівши голову: певний своїх сил, він обережно й невідступно прямував до своєї цілі, ніколи на маючи сумніву, що кінець — кінцем урятує Люссиного чоловіка. Однак потік часу був швидкий і глибокий, і час упливав так скоро, що Чарлз просидів у в'язниці вже рік і три місяці, а доктор усе ще був так само стійкий і певний. В грудні місяці південні річки загатили трупами людей, яких топили ночами, а в'язнів розстрілювали цілими лавами и купами при південному зимовому сонці. Доктор все ще ходив серед такого жаху спокійно. Нікого в Парижі за тих днів не знали краще ніж його, і ніхто не був у такому чудному стані, як він. Мовчазний, гуманний, потрібний так у шпиталі, як і у в'язниці, він однаково прикладав свої знання серед убивців і жертв, — він стояв якось окремо від усіх. Його зовнішній вигляд і історія Бастільського в'язня відокремлювала його від інших людей. На нього не мали підозри й не піддавали в сумнів, наче й насправді він воскрес із мертвих вісімнадцять років тому, або ж був дух, що ходив серед людей.

Розділ V.

ПІЛЬЩИК.

Рік і три місяці. Протягом цілого часу Люесі не була певна, що назавтра гільйотина не відітне голову її чоловікові. Щодня забрукованими вулицями гуркотіли тяжкі вози, повні

¹ Його звали Самсон.

засуджених. Гарні дівчата, блискучі жінки, русяві, чорняві, сиві* юнаки, міцні чоловіки й старі; дворяни й простолюди — все це було червоним вином для гільйотини; все це вивозили на світ із темних льохів огидних в'язниць і везли вулицями до неї, щоб угамувати її ненаситну жагу. Свобода, Рівність, Братерство ^{а^о} 5?^{ме}Р^{ть}, останню найлегше ти даруєш, о Гільйотино!

Коли б несповідане нещастя й кип'ячий вир часу так приголомшили були докторову доньку, що вона вижидала б результатів у бездіяльній очайдушності, то з нею було б те саме, що бувало з багатьма іншими. Однак від того часу, коли вона на горищі св. Антона притисла до своїх дівочих грудей сиву голову, вона була вірна своїм обов'язкам. Вона була ще вірніша їм у годину нещастя, як це звичайно для всіх спокійно відданих і чесних людей.

Скоро вони оселилися у своєму новому приміщенні, а батько взявся до своєї звичайної діяльності, вона впорядкувала своє невеличке господарство так, наче її чоловік був з ними. Все було на своєму місці і в свій час. Маленьку Люесі вона вчила так само регулярно, немов усі вони були вкупі у своєму англійському будинку, — Маленькі хитрощі, якими вона сама себе обдурювала, вдаючи, що вона вірить, що вони швидко з'єднаються, — повільне підготування до його скорого повороту, сидіння коло його крісла та його книг — все це було майже єдиною втіхою для її скорботного серця.

На вигляд вона мало змінилася. Просте темне вбрання, що скидалося на жалібне, в якому ходила вона та її дитина, були такі самі гарні й чепурні, як і світле вбрання щасливих днів. Вона зблідла, і давній напружений вираз на її лиці був постійним, а не випадковим, а втім вона й тепер залишалася гарною й принадною. Іноді, вечорами, цілуючи свого батька, вона виказувала своє горе, що придушувала його цілий день і говорила, ідо в неї єдина в світі надія — на нього. Він завжди відповідав їй рішучо: "Нічого не станеться йому так, щоб я не знав, а я знаю, що можу врятувати його, Люссі".

Минуло декілька тижнів нового життя, коли раз увечері батько сказав їй, повернувшись додому:

— Моя любя, у в'язниці є верхнє вікно, до якого Чарлз іноді може підходити о третій годині по обіді. Коли він зможе підійти до нього, — що залежить од багатьох випадкових і непередбачених обставин, — то, як він гадає, він може бачити тебе, якщо ти станеш на певному місці, що я покажу тобі. Однак ти моя бідна дитино, не зможеш побачити його, і навіть коли б і могла, то тобі б небезпечно було подати йому якусь ознаку.

— О, покажи мені, мій батьку, те місце, і я ходитиму щодня-

Від того часу, не зважаючи на погоду, вона ждала там по дві години. Скоро било дві години, вона була вже там, а о чє твертій годині покїрливо повєрталася додому. КоХй погода була ^не дуже вогка або холодна для дитини, то вони приходили вкупі; іншими часами вона була сама, проте ніколи не пропускала ні 'єдиного дня. То був темний і брудний рїг гієвеХичкої кривої вулиці. Будка пильщика дров була єдиною будівЛеїб на цьому кінці вулиці, — скрізь був самий Мур.— На третій день він запримітив її.

— Добридень, громадянко.

— Добридень, громадянине.

Таку форму привітання було тепер наказано декретом. Декілька часу тому її з доброї волі встановили для себе справжні патріоти, а тепер вона стала законом для всіх.

— Знов проходитеся тут, громадянко?

— Як бачите, громадянине.

Пильщик, маленька людина з незвичайно живими рухами (він був колись дорожнім робітником), поглянув на в'язницю, показав на неї, приставив до свого лиця десять пальців, наче Урати й подивився крізь них, усміхаючися.

— А втім це не моя справа, — сказав він. І пішов рубати дрова. Другого дня він ждав її і, скоро вона прийшла, промовив до неї: — Що? Знов тут проходитеся, громадянко?

— Так, громадянину.

— А! І з дитиною. Це твоя мати, громадяночко?

— Треба сказати: так, мамо?—прошепотіла маленька Люесі, пригортаючись до неї.

— Так, моя люба.

— Так, громадянину.

— Ага! А втім це не моя справа. Моя робота—оце моя справа. Подивись на мою пилку. Я зову її моєю Маленькою Гільйотиною. Ля, ля, ля; ля, ля, ля. От уже він і без голови.

Поліно впало на землю, і він укинув його в кіш.

— Я зву себе Самсоном Гільйотини для Дров на опалення. Дивися знов сюди. Льо, льо, льо; льо, льо, льо. От уже й вона без голови. Тепер дитя. Тік, тік; пік, пік. От уже й воно без голови. Вся сім'я.

Люесі затремтіла, коли він кинув у кіш ще два поліна; однак неможливо було залишатися тут, поки дроворуб був за роботою, і не бути в нього на очах. Тому, щоб задобрити його, вона завсігди обзивалася до нього першою й часто давала йому грошей на випивання, які він радо брав. Вігі був цікавою людиною, і іноді, коли вона, зовсім забувши про нього, дивилася на в'язничні дахи та ґрати й підносилася серцем до свого чоловіка, очутившись, вона спостерігала, що він дивиться на неї, спершись коліними на кобилицю й переставши пиляти. "А втім, це не моя справа", — говорив він звичайно в таких випадках і жваво орався знов до роботи.

У всяку погоду, в сніг і мороз, на різкому вітрі весною,, в літню спеку, під осінній дощ і знов на снігу и морози зимою— Люесі щодня провадила дві години на своєму місці. , Як вона дізналася від батька, її чоловік бачив її може що п'ятий або шостий раз, іноді два-три рази підряд, а іноді не бачив її тиждень або й два. Для неї було досить, що він міг бачити и бачив її, коли була нагода, і ради цієї можливості вона ладна була стояти й цілими днями сім разів на тиждень.

Так минув час аж до грудня, в той час, як її батько ходив серед оточуючих жажів, не впадаючи, на дусі. Одного разу в невеличкий сніжок вона прийшла у свій звичайний куток. Це був день якоїсь дикої радості — свято. Йдучи вона бачила будинки,

прикрашені невеликими списками з невеличкими червоними шапками на них, також триколірні стьожки й на них встановлені написи (улюблені були триколірні літери): "Єдина й Нероздільна Республіка. Свобода, Рівність Братерство або Смерть". Нещасна пильщикова будка була така мала, що цілої поверхні її ледве вистачило на такий напис. Однак хтось надряпав його на халупі і якимось особливо витиснув слово "Смерть". На даху він виставив спис і шапку, як личить доброму громадянину, а на вікні стояла пилка з написом на ній "Мала Свята Гільйотина", бо велику зубату бабу народ саме в той час канонізував.. Його крамницю було замкнено, його самого не було там, — це було втіхою для Люесі, і вона залишалася сама. Однак він був недалеко. Враз вона почула неясні рухи й шум, що наближалися,— вони наповнили її жахом. Незабаром насунув натовп навколо— рога тюремних мурів, а в середині його видно було пильщика попліч з Помстою. Там було не менш, як п'ятсот людей, а вони танцювали, як п'ять тисяч бісів. Не було ніякої музики, крім їх власного співу. Вони танцювали під народню революційну пісню,, додержуючи шаленого темпу... Танцювали чоловіки з жінками, жінки з жінками, чоловіки з чоловіками, як попали. Спочатку це' був просто вихор червоних шапок і вовняного лахміття, однак, коли вони наповнили все те місце й спинилися танцювати коло Люесі, їх танок мав страшний вигляд шаленого безумства. Вони вибігали наперед, одступали назад, били одно одного в руки, хапали одно одного за голови, крутилися поодиночі, хапали одно одного и крутилися парами, аж поки декотрі з них падали на землю. Коли ті лежали, решта бралися за руки й танцювали навколо їх; потім коло розривалося, і окремими колами вони крутилися по двоє й по четверо; далі всі спинилися разом, знов почали: плескали, хапали, рвали одно одного й закрутилися всі в протилежний бік. Враз вони знов спинилися, постояли трохи,, вдарили в новий такт, простяглися шерезами на всю широчінь улиці й полетіли з диким криком, низько нахиливши голови й— піднісши вгору руки.

То була Карманьйоля^[VIII]. Вона пронеслася, залишивши Люесі,, переполохану й приголомшену, коло дверей пильщигової будки; падав пушистий сніг такий спокійний і лягав такий білий та ніжний, наче ніколи цього не було.

— О, мій батечку! — бо він стояв перед нею, коли вона, розкрила знов очі, які була закрила на хвилину руками, — яке— страшне видовище.

— Знаю, моя люба, знаю. Я бачив це не раз. Не лякайся. Ніхто з них не заподіє тобі нічого.

— Я за себе не боюся, батьку. Однак, коли я подумаю про мого чоловіка і про милосердя цих людей...

— Дуже швидко ми поставимо його поза їхнє милосердя. Я залишив його, коли він ліз на вікно, і прийшов сказати тобі. Тут ніхто не дивиться. Ти можеш послати поцілунок он до того > найвищого похилого даху.

— Роблю це, батьку, і посилаю до нього з поцілунком мою душу.

— Ти не можеш бачити його, моя бідна, кохана?

— Ні, батьку, — сказала Люесі, схвильована й обливаючи, сльозами руку, якою посилала поцілунок, — ні!

Кроки на снігу. Мадам Дефарж.

— Вітаю вас, громадянку 1— сказав доктор.

— Вітаю вас, громадянину!

Це на ходу. Більш нічого. Мадам Дефарж пройшла, як тінь на білій дорозі.

— Дай мені твою руку, моя люба. Йди звідцїля з веселим і відважним лицем задля нього. Ну, от і добре.

Вони залишили те місце.

— Я не даремно просив тебе зробити так. Чарлза викликають, до суду на завтра.

— На завтра!

— Не слід гаяти й хвилини. Я добре підготований, проте треба вжити запобіжних заходів, яких не можна вжити, поки його справді не покличуть до трибуналу. Він ще не одержав по— відомлення, однак я знаю, що його покличуть на завтра й переведуть до Консьєржері. Я маю вчасні інформації. Ти не боїшся?

— Я покладаюсь на вас, — ледве відповіла вона,

— Так і треба. Покладайся цілком. Твоє невідання скоро скінчиться, моя люба; за декілька годин його повернуть тобі. Я забезпечив йому всяку охорону. Мені треба побачити Лоррі.

Він спинився. Близько чути було тяжкий стукіт коліс. Обоє вони добре знали, що це значить. Раз. Два. Три. Три вози проїхали з своєю страшною поклажею по м'якому снігу.

— Мушу побачитися з Лоррі, — повторив доктор, повернувши її в інший бік. ^Г

Старий джентлмен ще виконував свої обов'язки й ніколи не —покидав їх. Його самого и книги часто вимагали в справах конфіскованих, що ставали національною власністю. Що він міг урятувати для власників, він рятував. Не було на світі людини, яка краще пильнувала б того, що сховано було в Телсонів, і так уміла б мовчати.

Похмуре червоножовте небо и туман, що піднімався над Сеною, визначали, що смеркає. Було вже майже темно, коли вони дійшли до банку. Розкішні монсенйорові палати були пошкоджені й спустошені. Над купою пороху й золи у дворі видно (було напис: "Національна власність. Єдина й нероздільна Республіка. Свобода, Рівність, Братерство або Смерть".

Хто то міг бути у м-ра Лоррі — власник дорожнього плаща ,на кріслі, — що його не можна було бачити? Від якого нового гостя він вийшов схвильований і здивований, щоб обняти свою —улюбленку? До кого він, здавалося, повторював її тремтячі слова, коли піднісши голос і повернувши голову до дверей кімнати, з якої вийшов, сказав: "Переведений до Консьєржері и покликаний на завтра".

Розділ VI.

Т Р І Ю М Ф.

Страшний трибунал у складі п'ятьох суддів, громадського . обвинувателя й певного числа присяжних засідав щодня. Кож— . ного вечора вони видавали списки, що їх тюремники різних в'язниць читали своїм в'язням. "Ну, ви там, виходьте, послухайте вечірню газету!" — такий був звичайний жарт тюремників.

— Шарль Евремон, що прозивається Дарней.

Так нарешті починалася вечірня газета в ля-Форс.

Коли називали чиєсь ім'я, власник його виходив на те місце, де його призначено було для тих, кого викликали, як людина .відзначена Фатумом. Шарль Евремон, прозваний Дарней, мусів знати цей порядок, — він бачив, як сотні людей зникали таким .способом. Опухлий тюремник, який надів був окуляри, щоб читати, подивився через них, щоб упевнитись чи він став на своє місце, і читав список далі, спиняючись так само над кожним ім'ям. Там було двадцять три імення, однак обізнавалось тільки двадцять, бо один із викликаних в'язнів помер у в'язниці и про нього забули, а двох уже було гільйотиновано й так само забуто. .Список прочитано було в тій самій кімнаті з склепінням, у якій Дарней бачив зібраних в'язнів тієї ночі, коли його привели сюди.

Вони сказали тороплено одно одному декілька слів прощання й приязні; проте розлука була недовга: так було щодня, а товариство ля-форс готувало на цей вечір гру в фанти та маленький концерт. Вони стовпилися коло ґрат і проливали сльози; проте двадцять місць у проєктованих забавках треба було заповнити, а недалеко вже був час замикати арештанські камери, коли в спільні кімнати й коридори спускали великих собак, які стерегли там цілу ніч. В'язні далеко не були такі байдужі й нечулі, — їх поведінка походила з тодішніх умовин. Так само, тільки з деякою тонкою різницею, яка :ь лихоманка чи пошесть, як відомо, спонукала деяких осіб без потреби бравувати Гільйотиною і вмирати від неї; і це не були хвастощі, а була це зараза дикого божевільства.

Переїзд до Консьєржері був короткий і темний; а ніч в її камерах, повних паразитів, довга й холодна. На другий день п'ятнадцять обвинувачених стали перед судом перш, ніж викликано було Дарнееве ім'я. Всіх п'ятнадцять засудили, а судовий процес усіх разом тривав з півтори години.

Кінець-кінцем став перед судом "Шарль Евремон, прозваний Дарней".

Його судді сиділи коло столу в капелюхах з пір'ям; у інших на головах переважно були червоні шапки з вовни та триколірні кокарди. Серед публіки, що власне галасливо заправляла процесом, гучно коментуючи, похваляючи, попереджаючи й прискорюючи результат, більша частина чоловіків була озброєна різним способом; між жінками дехто мав ножі, дехто — кинджали,, деякі їли и пили, а деякі плели. Між цими останніми була одна, що тримала під рукою закінчене плетіння, проте вона працювала и далі. Вона сиділа в передньому ряду поруч з чоловіком, якого Дарней ні разу не бачив від того часу, як зустрівся з ним коло застави, — він зараз пізнав, що то був Дефарж. Він завважив, що вона раз чи двічі щось шепотіла йому на вухо й що вона, як здавалося, була його дружиною; проте, що особливо вразило його в цих двох постатях, так це те, що вони ні разу не поглянули на нього, хоч і сиділи зараз коло нього. Вони, здавалося, ждали чогось з упертою рішучістю й дивилися тільки на присяжних і більш ні на кого. Нижче президента сидів доктор Манетт у своєму звичайному скромному одягу. Оскільки в'язень міг запримітити, тільки він та м-р Лоррі серед чоловіків, що не зв'язані були з трибуналом, мали звичайний одяг і не засвоїли вбрання Карманьйоли.

Громадський обвинувач обвинувачував Шарля Евремона, прозваного Дарнеєм, як аристократа й емігранта, якого життя, за силою декрета, що виганяв усіх емігрантів під загрозою смерті, мусить бути принесене в жертву Республіці. Не мало, значення, що декрет виданий вже після повороту його до Фракції. Він був тут, ось тут був і декрет; його взято у Франції й тепер вимагають його голови.

— Відтяти йому голову, — кричали присутні. — Він ворог Республіки. ^r

Президент подзвонив у дзвоника, щоб утихомирити ці крики й спитав в'язня, чи то правда, що він жив багато років у Англії?

— Безсумнівно, це так.

— В такому разі хіба він не емігрант? Як же він назве себе?

— Він не емігрант, як він сподівається, в розумінні її дусізакону.

— Чому ні? — хотів знати президент.

— Томущо він своєю волею зрікся титула й становища, що —були йому ненависні, і залишив свою батьківщину, — він покинув її раніш, ніж було в ужитку слово емігрант у тому значенні, як його розуміє трибунал, — щоб скорше жити з своєї власної праці в Англії, ніж з праці обтяженого французького народу.

— Які докази він має на це?

Він назвав імення двох свідків: Теофіля Габеля та Александра Манетта.

— Однак він одружився в Англії? — нагадав йому президент.

— Так, тільки не з англійкою.

— З французькою громадянкою?

— Так. З народження.

— Її ім'я и прізвище.

— Люесі Манетт, єдина донька доктора Манетта, доброго лікаря, що сидить тут.

Ця відповідь мала щасливий вплив на присутню публіку. Захоплені викрики на честь усім відомого лікаря потрясли залю. Настрій публіки був такий примхливий, що безпосередньо за тим сльози полилися по деяких жорстоких лицах, які за хвилину перед тим так дивилися на в'язня, немов нетерпляче ждали того моменту, коли можна буде витягти його на вулицю й там убити його.

Ці декілька кроків на своєму небезпечному шляху Чарлз Дарней зробив за порадою доктора Манетта. Той самий обережний радник керував кожним його кроком і підготував кожен вершок на його дорозі.

Президент спитав, чому він повернувся до Франції саме тепер, а не раніш?

— Він не повернувся раніш, — відповів той, — просто тому, що у Франції він не мав ніяких засобів до життя, крім тих, що він їх зрікся; в той час, як у Англії він жив, даючи лекції з французької мови и літератури. Він повернувся тільки на пильне письмове прохання французького громадянина, який писав йому, що його відсутність загрожує безпекою його життя. Він повернувся, щоб урятувати громадянина життя й посвідчити правду, не уважаючи на особисту безпеку. Чи це ж провина в очах Республіки?

Натовп ентузіастично кричав: "Ні", а президент подзвонив у дзвоника, щоб

заспокоїти. Проте натовп не слухав дзвоника й кричав далі: "Ні", аж поки не втихомирився своєю волею.

Президент спитав, як звати цього громадянина? Обвинувачений пояснив, що цей громадянин його перший свідок. Він упевнено покликався на листа цього громадянина, що його взято в нього коло застави й що, певна річ, повинен бути серед паперів, які лежали тепер перед президентом.

Доктор подбав про те, щоб він був там,— він запевнив і його, що він буде тут, — і в цій стадії судового процесу його було показано й прочитано. Громадянина Габеля покликали ствердити це, і він зробив так. Громадянин Габель обережно з незвичайною ввічливістю й чемністю зауважив, що, маючи силу ворогів Республіки, з якими мусить мати справу Трибунал, він, переобтяжений процесами, про нього трохи забув у в'язниці абатства; дійсно, він мабуть зник із патріотичних споминів Трибуналу — і тільки три дні тому його покликано до суду й звільнено, бо присяжні визнали, що він досить виправданий тим фактом, що з'явився сам громадянин Евремон, прозваний Дарней.

Потім допитували доктора Манетта. Його величезна особиста популярність та ясність його відповідей зробили велике враження. Він оповідав, що коли його звільнили від довгочасного ув'язнення, то обвинувачений був його першим приятелем; що обвинувачений залишався в Англії завсігди вірним і відданим його доньці і йому самому підчас їх вигнання; що він не був прихильний до аристократичної влади, навпаки, йому загрожувала страта, коли його обвинувачували як зрадника Англії й приятеля Сполучених Штатів. В міру, як доктор розкривав ці обставини незвичайно скромно, проте з справжньою силою істини й щирости, присяжні і натовп ставали заодно. Нарешті, коли він покликався на месье Лоррі, присутнього тут, англійського джентлме— на, що, як і він, був за свідка на тому англійському суді й міг усе це ствердити, то присяжні заявили, що вони вже чули досить і готові подати свої голоси, якщо президент погодиться прийняти їх.

Кожен голос (голосування було відкрите і індивідуальне) приймали гучними оплесками. Всі голоси були за в'язня і президент об'явив, що він вільний.

Тепер почалася одна з тих незвичайних сцен, що ними натовп справді задовольняв свою непостійність, або свої кращі поривання до великодушності й милосердя, а може вважав за якесь відшкодування супроти роздутого рахунку своєї страшної жорстокости. Скоро проголошено було, що він виправданий, зараз полились сльози так самовільно, як іншим часом кров, і в'язень мусів витримати стільки братерських обіймів од стількох осіб тієї й тієї статі, скільки встигло досягти його, — по довгім та виснажливим ув'язненні знесилений він трохи не зомлів; крім того, він дуже добре знав, що той самий народ, під впливом інших вражень, кинувся б на нього з такою самою силою, щоб розірвати його на куски й розкидати їх по вулицях.

Проте він мусів одійти, щоб дати дорогу іншим обвинуваченим, і це на момент урятувало його від таких ласк. Тепер> судили п'ятьох разом як ворогів Республіки, оскільки вони не' допомагали їй словом і ділом. Трибунал так поспішав компенсувати себе й націю за страчений випадок, що ці п'ять зійшли вниз раніше, ніж Дарней встиг

залишити місце, — їх засудили на смерть протягом двадцяти чотирьох годин. Перший із них повідомив його про це, піднявши палець — звичайна у в'язнів ознака смерти, і всі додали голосно: "Хай довго живе Республіка".

Треба сказати, що ці п'ятеро не мали вже публіки, що могла' зволікати судовий процес, бо коли Чарлз Дарней і доктор Манетт вийшли з воріт, то навколо був великий натовп, в якому видно було всі ті лиця, що були і в судовій залі, за винятком двох, — він даремно шукав їх. Коли вони виходили, натовп знов— кинувся на нього, перемінно плачучи, обнімаючи, кричачи, то поодинці, то всі разом, поки навіть сама річка, на березі якої відбувалася ця сцена, здавалося, почала крутитися шалено, як і народ на березі.

Вони посадили його на велике крісло, що взяли із судової залі, або з сіней чи з коридорів. Над кріслом вони виставили червоний прапор, а ззаду встромили спис з прив'язаною до нього червоною шапкою. На таких тріумфальних носилках, не зважаючи на докторові просьби, понесли Дарнея на плечах до його дому; навколо нього бушувало море червоних шапок і з своєї бурхливої глибини іноді викидало такі страшні лиця, що не раз у його голову западав сумнів, чи він не збожеволів і чи він не в повозці на шляху до Гільйотини.

Дика процесія була подібна до страшного сну; обнімали кожного, кого стрічали й показували на нього, — так несли його далі. Покриті снігом вулиці, якими посувалася процесія, червоніли республіканським кольором. Так донесли вони його аж до двору будинка, де жила його сім'я. Доктор пішов уперед, щоб підготувати Люесі, і коли її чоловік з'явився перед нею, вона, непритомна впала в його обійми.

Коли він притиснув її до серця й повернув її прекрасне лице до себе від галасуючого натовпу так, щоб їх сльози та їх уста злилися незримо для нього, то декотрі з народу почали танцювати. Враз і всі інші теж затанцювали, і увесь двір за— кружився в карманьйолі. Потім вони підняли на порожнє місце в кріслі молоду жінку з натовпу й понесли її, як богиню Свободи, з двору, заливаючи сусідні вулиці, вздовж річки, через міст, — карманьйоля захопила всіх до одного й понесла їх геть,, як вихор.

Дарней стиснув руку докторові, що стояв перед ним переможний і гордий, потім схопив руку м-ра Лоррі, який прибіг,, зовсім задихавшись, — він ледве продерся крізь стрічний потік карманьйолі; потім він поцілував маленьку Люесі, що обняла своїми руками його шию, обняв упадливу й вірну Прос, узяв на руки свою дружину й поніс її до кімнати.

— Люесі, моя люба! Я врятований!

Коли вона знов була в його обіймах, він сказав:

— А тепер, моя любко, звернися до свого батька: ні єдина людина в цілій Франції не могла би зробити того, що він зробив для мене.

Вона схилила свою голову батькові на груди, як колись давно-давно, він поклав свою голову їй на груди. Він був щасливий, що міг одплатити їй; він мав нагороду за свої страждання; він був гордий своєю силою.

— Не будь така немощна, — умовляв він її, — не тремти так. Я врятував його.

Розділ VII.

У ДВЕРІ ПОСТУКАЛИ.

"Я врятував його". Це не був сон, що так часто снівся йому, — він і справді був дома. І однак дружина його тремтіла, і якийсь невиразний, проте тяжкий жах напав на неї.

Все повітря навкруги було таке густе й темне; народ був такий пристрасно мстивий і змінливий; невинних безнастанно віддавали на смерть за невизначеною підозрою або чорною зло— сливістю; не можна було забути, як багато таких самих бездоганних, як і її чоловік, і таких самих дорогих для інших, як Ті чоловік для неї, щодня зазнавали того самого лиха, з якого визволили його, — і Люссине серце не було таке радісне, яким воно повинно було би бути. Тіні зимового вечора насувалися, проте навіть і тепер ще гуркотіли вулицями страшні повозки. В уяві вона йшла за ними, шукаючи його серед засуджених, і тоді вона ближче тулилася до нього, щоб відчувти його реальну присутність і ще більше тремтіла.

Її батько, заспокоюючи її, з таким вибачливим співчуттям ставився до її жіночої слабкості, що навіть чудно було дивитися на нього. Тепер не було ні горища, ні шевства, ні ста п'яти, ні Північної Башти. Він досяг завдання, що його поклав на себе, свою обіцянку він виконав, — він урятував Чарлза. Нехай тепер усі спираються на нього.

Господарство їх було дуже помірне: не тільки тому, що це було на той час найбезпечніше життя, щонайменше викликало народне незадоволення, а й тому, що вони були небагаті, і Чарлз повинен був, протягом свого ув'язнення, багато платити за свою нужденну їжу й на сторожу, а також на утримання бідніших в'язнів. Почасти з таких міркувань, а почасти й для того, щоб запобігти шпигуна в своїй хаті, вони не мали прислуги; **Повість про двоє міст — 13.**

громадянин і громадянка, що виконували обов'язки воротарів, прислужували їм в разі потреби. Джеррі (м-р Лоррі майже цілком передав його до них) став їм за служника вдень і ночував у них.

В Єдиній Нероздільній Республіці Свободи, Рівності, Братерства або Смерти було розпорядження, щоб на дверях або на одвірках кожного дома ім'я кожного мешканця написане було чітко літерами певного розміру, на певній відповідній віддалі від підлоги. Тому одвірки внизу прикрашувало також ім'я м-ра Джеррі Кренчера, а коли стемніло, прийшов і власник цього імення, доглянувши за маляром, якому доктор Манетт доручив додати до списку й ім'я Шарля Евремона, прозваного Дарней.

Через загальний страх і недовіру, що тьмарили все в той час, життя змінилося в усіх навіть звичайних, дрібних і невинних речах. В невеликому докторовому господарстві, як і в дуже багатьох інших, потрібні на кожний день харчі закупали ще звечора в невеликій кількості і в різних маленьких крамницях. Загальним бажанням було — не привертати до себе уваги й не подавати ні найменшого приводу для поговорів та заздрощів.

Протягом декількох місяців на міс Прос і м-ра Кренчера покладено було обов'язок

закупати провізію — перша носила гроші, а останній кошика. Кожного вечора, приблизно в той час, коли засвічували на вулицях ліхтарі, вони виходили виконувати свої обов'язки, робили закупки и приносили додому, що було потрібне. Хоч міс Прос, проживаючи так довго у французькій сім'ї, могла би знати французьку мову, як свою власну, коли б тільки вона хотіла, однак у неї не було ні найменшого бажання и тому вона знала з тієї "дурниці" (як вона називала французьку мову) не більш ніж м-р Кренчер. Щодо засобів, як вона робила закупки, то вони були такі: вона звичайно кидала крамареві без будь-яких попередніх пояснень самі іменники, і коли траплялося, що він не був іменням потрібної речі, то вона сама наглядала ту річ, клала на неї руку й тримала аж поки доходили згоди. Торгувалася вона вперто, і хоч яку ціну призначав крамар, показуючи Ті пальцями, вона завсігди давала одним пальцем менше, ніж він просив.

— Ну, м-р Кренчер, — сказала міс Прбс, якої очі були червоні з щастя, — коли ви готові, то і я вже готова.

Джеррі хрипко заявив, що він до її послуг. Ржа давно зійшла з його рук, однак ніщо не могло пригладити його кострубатой голови.

— Нам сьогодні треба багато всякої всячини, — сказала міс Прос, — і це візьме багато часу. Між іншим нам треба вина. А приємних тостів наслухаємося ми там, де п'ють ті червоноголовці.

— Ви, міс, на мою думку, не дуже зрозумієте, — відповів Джеррі, — чи вони питимуть за ваше здоров'я, чи за того старого.

— За кого ж то? — сказала міс Прос.

М-р Кренчер якось соромливо пояснив їй, що він розуміє чорта.

— А! — сказала міс Прос, — не треба й товмача, щоб зрозуміти, що думають ті тварюки. У них тільки й на думці — убивства й розбишацтво серед ночі.

— Тихше, любя! Будь ласка, прошу, будьте обережні, — скрикнула Люесі.

— Так, так, так, я буду обережна, — сказала міс Прос, — однак я можу сказати між нами: я сподіваюся, що ці табачники й цибульники не душитимуть нас, наче б то обіймаючи. Ну, моє сонечко, не відходь же від огню, поки я не повернуся. Пильнуй свого чоловіка, що ти його дістала знов, і не приймай голови з його плеча, як ось тепер, поки не побачиш мене знов. Чи можу я, докторе Манетте, перш ніж піти, дозволити собі одно питання?

— Гадаю, що можете дозволити собі таку свободу, — відповів доктор усміхаючися.

— Будь ласка, не говоріть про свободу; ми вже маємо її досить, — сказала міс Прос.

— Тихше, моя любя. Знов? — зауважила Люесі.

— Добре, моє серце, — сказала міс Прос, енергійно похитнувши головою. — Річ у тім, що я підданка його найласкавішої величності короля Георга II, — міс Прос присіла, промовляючи його ім'я, — а тому правило моє таке: поплутай їх політику, розладь їх шахрайські замисли, на нього ми покладаємо всі надії, — боже, храни короля!^[IX]

М-р Кренчер у напливі вірнопідданчого почуття, хрипко повторив за міс Прос

останні слова, як дяк у церкві.

— Я дуже рада, що ви такий справжній англієць, хоч я бажала б, щоб ви не застуджували свого горла, — сказала міс Прос похвально. — Я власне хотіла спитати вас, докторе Манетт, чи є яка надія, — ця добра душа звичайно удавала, що їй байдуже все те, що турбувало їх усіх, і торкалася цих питань тільки випадково й мимохіть, — чиє яка надія вибратися нам з цього міста?

— Я боюся, що ще немає. Було б ще небезпечно для Чарлза.

— Ну, нічого, — сказала міс Прос весело, заглушивши в собі зідхання й поглядаючи на золоте волосся своєї улюбленки, що вилискувало на вогні. — В таких разі мусимо бути терпеливі й ждати: от і все. Ми повинні піднести свої голови й боротися, як звичайно казав мій брат Соломон. Ну, м-р Кренчер. — Не рухайтесь ж, моє сонечко.

Вони пішли, залишивши Люесі з чоловіком, батьком і дитиною, коло вогню в каміні. Ждали м-ра Лоррі, що мав зараз прийти з банку. Міс Прос засвітила лампу, проте поставила її набік у куток, щоб вони могли тихомирно втішатися світлом з каміну. Маленька Люесі сиділа коло свого діда, обнявши своїми ручками його руку, і він почав майже пошепки оповідати їй історію великої й могутньої чарівниці, що розкрила тюремні мури й визволила того, хто колись чимсь прислужився чарівниці. Все було тихо й спокійно, і Люесі почувала себе краще, ніж раніш.

— Що таке? — скрикнула вона враз.

— Моя люба, — сказав їй батько, перервавши своє оповідання й поклавши свою руку на її руку, — володій собою. Що це ти в такому стурбованому стані? Найменша дрібниця... пуста... лякає тебе. Чи це ти донька твого батька?

— Мені здалося, батьку, — сказала Люесі, виправдуючися, з блідим лицем і тремтячим голосом, — що я чула якісь чужі кроки на сходах.

— Моя мила, сходи тихі, як могила.

Коли він ще говорив ці слова, в двері постукали.

— Ой, батьку, батьку. Що це може бути? Заховай Чарлза. Рятуй його.

— Моя дитина, — сказав доктор, вставши, і поклав свою руку на її плече, — я ж урятував його. Що за слабість, моя люба. Пусти, я піду до дверей.

Він узяв у руки лампу, пройшов дві сусідні кімнати й відчинив двері. Грубий тупіт кроків по підлозі, і чотири чоловіки у червоних шапках, озброєні шаблями й пістолями, ввалилися до кімнати.

— Громадянин Евремон, прозваний Дарней, — сказав перший.

— Нащо він вам потрібний? — відповів Дарней.

— Він потрібний мені. Він усім потрібний. Я знаю вас, Евремоне; я бачив вас сьогодні перед трибуналом. Ви знову в'язень Республіки.

Всі четверо оточили місце, де стояв він з дружиною й дитиною, що пригорнулися до нього.

— Скажіть мені, як і чому мене знов заарештовано?

— Досить того, що ви мусите знов повернутися прямо до Консьєржері, а про причину дізнаєтеся завтра. На завтра вас викликають до суду.

Доктор Манетт так і закам'янів на місці й став з лампою в руках, немов статуя; однак, почувши ці слова, він очутився, поставив лампу, підійшов до того, що говорив, і взявши його не зовсім увічливо за розстебнутий перед його червоної вовняної сорочки сказав:

— Ви сказали, що знаєте його. А мене ви знаєте?

— Так, знаю вас, громадянину докторе.

— Ми всі знаємо вас, громадянину докторе,—сказалиіншітрое.

Він неуважно поглянув на всіх їх і сказав тихо, трохи помовчавши:

— Так чи не відповіли б ви мені на його питання? Як це сталося?

— Громадянину докторе, — сказав, перший неохоче, — на нього донесено Комітетові св. Антона. Ось цей громадянин, — додав він, показуючи на другого, що прийшов з ним, — з передмістя св. Антона.

Громадянин, що на нього було показано, хитнув головою й додав:

— Його обвинувачує св. Антон.

— В чому? — спитав доктор.

— Громадянину докторе, — сказав перший так само неохоче, — не питайте більше. Коли Республіка вимагає від вас жертви, то безперечно ви, як добрий патріот, вважатимете за щастя принести її. Республіка передусім, Народ над усе. Евре— моне, нам ніколи.

— Одно слово, — просив доктор. — Ви скажете хто доніс на нього?

— Це супроти правил, — сказав перший, — однак ви можете •спитати у громадянина з св. Антона.

Доктор перевів свої очі на того, який неспокійно переминався, потрипав бороду й нарешті сказав £

— Так, це справді проти правил. Його обвинувачують і тяжко — громадянин і громадянка Дефаржі та ще одна особа.

— Хто ж саме?

— І це питаєте в и, громадянину докторе?

— Так.

— В таких разі, — сказав громадянин з св. Антона, якимось дивно поглядаючи, — ви дістанете відповідь завтра. Тепер я німий.

Розділ VIII.

КАРТИ В РУКАХ.

Щасливо, не відаючи про нове лихо в домі, міс Прос ішла своєю дорогою вузькими вулицями и перейшла через річку по Новому Мосту, перелічуючи в умі всі потрібні закупки, що вона повинна була зробити. М-р Кренчер ішов поруч неї з кошиком. Обоє заглядали праворуч і ліворуч в більшу частину крамниць, повз які вони проходили, пильно дивилися на всі численні зборища людей і звертали далеко набік, щоб уникати дуже зворушених груп балакунів. Вечір був вогкий, і на туманній річці, яка неясно відсвічувала блискучі вогні й відбивала різні звуки, ледве "можливо було розпізнати, де стояли баржі й працювали ковалі що виковували зброю для Республіканської Армії.

Гооє tomv* хто дозволив собі жартувати з цією армією або дістати незі— слуговане підвищення. Краще було б йому, щоб у нього ".коли не росла борода, бо національна бритва голила чистТ

Накупивши потроху дечого для кухні та міру оливи для лампи, міс Прос згадала, що їм треба ще вина. Заглянувши в декілька винарень, вона спинилася на одній з вивіскою: "Справжній Республіканець Стародавности Брут"; крамничка була недалеко від Національного Палацу, колишнього Тюльєрі,— їй подобався загальний вигляд: винарня була спокійніша за інші місця того самого призначення, повз які вони пройшли, і хоч і вона червоніла патріотичними шапками, проте не була така червона, як інші. Порадившись з м-ром Кренчером, що був тієї самої думки, міс Прос вступила разом із своїм кавалером до Справжнього Республіканця Стародавности Брута.

Злегка поглянувши на коптячі свічки, людей з люльками в зубах, що грали засмальцьованими картами та пожовклим до— міном, на закопченого робітника з голими грудьми й руками, який читав газету, та інших робітників, що слухали його, на озброєних, або тих, що поклали зброю набік, на трьох чи чотирьох гостей, що, схиливши голови на стільці, спали у звичайних тоді високоплечих, коротких, кудлатих, чорних кацавейках, що в такому стані подібні були до заснулих ведмедів чи собак, обое чужинці підійшли до прилавка й показали, чого їм треба.

Покіль їм одмірювали вина, один чоловік попрощався з другим у кутку і встав, щоб вийти. Виходячи, він стрівся лице в лице з міс Прос. Побачивши його, міс Прос скрикнула й сплеснула руками.

В момент уся компанія була по ногах. Найправдоподібніше було, що хтось убив когось, обстоюючи свою думку. Кожен ждав, чи не впаде хто, однак бачив тільки чоловіка та жінку, що стояли витріщившись одно на одного; чоловік на зовнішній вигляд був француз і справжній республіканець, а жінка — очевидячки англійка. Мусимо сказати, що не тільки міс Прос була здивована й зворушена, — м-р Кренчер так само остовпів, хоч, здавалося, що в нього були на те свої окремі й індивідуальні причини.

— В чім справа? — сказала людина, що була за причину крику міс Прос; — він говорив відривчасто й сердитим голосом (хоч і тихо) англійською мовою.

— О, Соломоне, мій любий Соломоне,— закричала міс Прос, знову сплеснувши руками. — Не бачивши тебе й не чувши про тебе стільки часу, де стріла тебе.

— Не зви мене Соломоном. Що? Ти хочеш накликати смерть на мене? — сказав той крадькома й полохливо.

— Брате, брате, — закричала міс Прос, залившись сльозами,— чи була ж я коли супроти тебе така жорстока, що ти ставиш мені таке страшне питання?

— Так придержи свій проклятий язик, — сказав Соломон,— і виходь, коли хочеш говорити зо мною. Плати за своє вино й виходь. Що це за чоловік?

Міс Прос похитала своєю люблячою и зажуреною головою на свого нечемного брата и сказала крізь сльози:

— М-р Кренчер.

— Нехай і він виходить, — сказав Соломон.— Що, він вважає мене за привид?

Очевидячки, м-р Кренчер і справді був такої думки, коли вважати на його вигляд. Він не сказав однак ні слова, і міс Прос від сліз з великими труднощами знайшла в глибині свого ридикюля гроші й заплатила за вино. Тим часом Соломон звернувся до товаришів Справжнього Республіканця Стародавности Брута і в декількох словах пояснив французькою мовою, в чім справа, — всі заспокоїлися, сіли на свої місця й взялися кожен до свого.

— Ну, — сказав Соломон, спинившись у темному кутку вулиці,— чого тобі треба?

— Як страшно жорстоко з боку брата, від якого ніщо не могло ніколи відвернути моєї любови, — кричала міс Прос, — так стріти мене и не показати ніякої любови.

— Ось тобі. Біс би взяв. Ось тобі, — сказав Соломон і цмокнув її в губи. — Тепер ти задоволена?

Міс Прос хитала головою й мовчки плакала.

— Коли ти думаєш, що я здивований, — сказав її брат Соломон, — то ти мене ні трохи не здивувала; я знав, що ви тут; я знаю про більшість людей, що тут перебувають. Якщо ти справді не хочеш накликати на мене небезпеку,— чому я не цілком вірю, — то йди якнайшвидше своєю дорогою и дозволь мені йти своєю. Я зайнятий. Я людина урядова.

— Мій брат Соломон, англієць, — простогнала міс Прос, підвівши вгору залиті сльозами очі, — з якого могла вийти найкраща й найбільша людина в рідній країні, урядовцем серед чужинців, та ще яких чужиців. Воліла б я була бачити, що мій любий хлопець лежить у своїй...

— Я так і сказав, — закричав брат, перериваючи. — Я це знав. Ти хочеш накликати смерть на мене. Я стану підозрілим і то через мою власну сестру. Саме тоді, коли в мене йде все добре.

— Борони мене, праведне и милосердне небо, — крикнула міс Прос. — Краще було б мені ніколи не бачити тебе знов, любий Соломоне, хоч я завсігди любила тебе щиро й завсігди любитиму. Скажи хоч одно люб'яче слово, скажи мені, що між нами немає ворожнечі або відчуження, і я довше не затримуватиму тебе.

Добра міс Прос. Нібито вона була виною відчуження; ніби м-ові Лоррі хто зна коли не було відомо, як факт, у тихому закутку Соґо, що любий братік розтратив усі її гроші й покинув її на призволяще.

Він говорив з нею тепер ласкавіше, з буркотливою поблажливістю й сприятливістю. Як ось м-р Кренчер, поклавши руку йому на плече, хрипким голосом і несподівано поставив йому таке чудне питання:

— Слухайте. Чи будете ви такі ласкаві сказати мені? Як вас власне звати — Джон Соломон чи Соломон Джон?

Урядова особа недовірливо повернулася до нього. До цього часу Джеррі не промовив ще ні слова.

— Ну, — сказав м-р Кренчер.—Кажіть лишень, ви добре знаєте (а що саме, він і сам не знав) — ви Джон Соломон чи Соломон Джон? Вона зве вас Соломоном, а вона

мусить знати, бо вона вам сестра. А я знаю, що ви Джон, і ви це знаєте. Яке з двох перше з цих імен. І щодо прізвища Прос, так само. Там, за морем, у вас не таке прізвище.

— Що це визначає?

— Та я й сам не знаю, що це визначає, бо я ніколи не можу згадати вашого прізвища, що ви мали за морем.

— Ні? — усміхнувся Соломон.

— Ні. Тільки клянуся, що то було прізвище з двох складів.

— Справді?

— Так. А друге прізвище було односкладне. Я вас знаю. Ви були шпигуном — свідком в Олд-Бейлі. Як же вас у чорта вашого батька тоді звали?

— Барсад, — сказав інший голос, що втрутився в розмову.

— От, от. Це саме прізвище, закладаюся на тисячу фунтів, — крикнув Джеррі.

Нова особа, що втрутилася в розмову, був Сідней Картон. Він заложив руки назад під поли свого дорожнього плаща й стояв коло Кренчера так недбало, наче він стояв у судовій залі в Олд-Бейлі.

— Не лякайтеся, моя люба міс Прос. Я приїхав учора ввечері до м-ра Лоррі, здивувавши його; ми вмовилися з ним, щоб я не з'являвся нігде, поки буде все добре, або коли я буду потрібний. Я прийшов сюди, щоб поговорити трохи з вашим братом. Я бажав би, щоб ваш брат знайшов собі кращу працю, ніж м-р Барсад. Ради вас я бажав би, щоб м-р Барсад не був Тюремною Овечкою.

В той час тюремники овечкою звали шпигунів. Шпигун, що и так був блідий, збліднів ще дужче й спитав Картона, як він насмілюється...

— Я скажу вам, — промовив Сідней. — Я випадково натрапив на вас, м-ре Барсаде, коли ви виходили з тюрми Консьєржері, а я в той час дивився на її мури, — це було з годину тому чи більше. У вас лице таке, що його не забудеш, а я добре пам'ятливий на лиця. Мене зацікавило, що я бачу вас у таких обставинах; маючи підстави, очевидно, вам відомі, зв'язувати вас з лихом, що його зазнав мій приятель, тепер дуже нещасний, я пішов за вами. Прийшов я ось у цю винарню й сів коло вас, Мені нетяжко було з вашої відвертої розмови зробити висновки про вашу професію, та й чутки серед ваших прихильників стверджували це. І от потроху, м-ре Барсаде, те, що я робив навздогад, набрало форми певного пляну.

— Якого пляну? — спитав шпигун.

— Незручно и навіть небезпечно було б з'ясовувати це тут на вулиці, Якщо ваша ласка, поговорімо з вами декілька хвилин сам-на-сам... приміром у конторі Телсонівського банку.

— Ви загрожуєте?

— О, хіба я вам казав?

— В такому разі, чого я маю йти туди?

— Справді, м-ре Барсаде, я не можу сказати вам, коли ви не можете зрозуміти.

— Мушу розуміти, що ви не хочете сказати, сер? — спитав шпигун нерішучо.

— Ви дуже ясно розумієте мене, м-ре Барсаде. Я не хочу. Байдужа Картонова поведінка якнайкраще допомогла його досвідченості й догадливості в такій справі, і він одразу зрозумів, з ким має справу і як з такими людьми поводитися. Його практичне око побачило це, і він можливо скористався.

— От бачиш, я казав тобі, — промовив шпигун, кинувши докірливий погляд на свою сестру, — коли трапиться яка неприємність, то в цьому будеш винна ти.

— Ну, ну, м-ре Барсаде!—викликнув Сідней. — Не будьте невдячним. Тільки задля великої пошани до вашої сестри я в такій приємній формі роблю вам маленьку пропозицію, що буде для нашого обопільного задоволення. Ви підете зо мною до банку?

— Послухаю, що ви маєте сказати мені. Так, я піду з вами.

— Передусім пропоную довести вашу сестру до рога тієї вулиці, де вона живе. Позвольте вашу руку, міс Прос. Місто це недобре, особливо в такий час, щоб вам іти самій без проводиря. Що ваш проводир знає м-ра Барсада, то я кличу його з собою до м-ра Лоррі. Ми готові? Ходімо ж.

Міс Прос скоро по тому згадала й до кінця життя свого не забула, що коли вона схопила своїми руками Картонову руку й подивилася йому в лице, благаючи його не чинити лиха Соломонові, то відчула в його руці рішучий намір і якесь надхнення в його очах, що не тільки суперечило його видимій байдужості а й змінювало и підносило чоловіка. Вона тоді надто захоплена, була страхом за брата, який мало заслуговував на її любов, а також Сіднеєвими дружніми запевненнями, щоб зважити на те, що бачила.

Вони покинули її на розі вулиці, і Картон повів усіх до м-ра Лоррі, який жив за декілька хвилин ходи. Джон Барсад чи Соломон Прос ішов поруч нього.

М-р Лоррі тільки що пообідав і сидів перед каміном, у якому весело палало декілька полін, — може, дивлячись на вогонь, він згадував ще не такого старого джентлмена з Телсонівського банку, який багато років тому так само сидів коло каміна й дивився на вогонь в готелі короля Георга в Дуврі. Він повернув голову, коли вони ввійшли, і здивовано подивився на зовсім чужу людину.

— Брат міс Прос, сер, — сказав Сідней. — М-р Барсад.

— Барсад? — повторив старий джентлмен. — Барсад? Прізвище щось мені нагадує... та и лице знайоме.

— Я казав вам, м-ре Барсаде, що у вас знамените лице, — зауважив Картон байдужо. — Прошу сідати.

Взявши й собі крісло, він мимохідь допоміг м-рові Лоррі встановити належний зв'язок, сказавши похмуро: "Свідок на тому процесі". М-р Лоррі відразу згадав і подивився на свого нового гостя з неприхованою огидою.

— Міс Прос признала м-ра Барсада за свого люб'язного брата, про якого ви чули, — сказав Сідней, — і він визнав кривність. Я перейду до гірших новин. Дарнея знов заарештовано.

Страшенно здивований, старий джентлмен викликнув:

— Що ви кажете? Я залишив його години з дві тому здоровим і вільним, і зараз мав повернутися до нього.

— І не зважаючи на все це, його заарештовано. Коли це сталося, м-ре Барсаде?

— Оце зараз, коли це дійсно сталося.

— М-р Барсад — найкращий авторитет у цій справі, сер,— сказав Сідней. — Я чув із повідомлення м-ра Барсада його приятелеві й товаришеві Овечці за пляшкою вина, що арешт стався. Він залишив посланців коло воріт і бачив, як воротар впустив їх. Немає ні найменшого сумніву, що Дарнея заарештовано.

Ділове око м-ра Лоррі прочитало на лиці м-ра Картона, що спинятися на цьому — марно гаяти час. Стурбований він однак почував, як багато залежить од того, щоб не занепадати духом, він опанував себе й став мовчки й уважно слухати.

— Ну, я сподіваюся, — сказав до нього Сідней, — що ім'я і вплив доктора Манетта стануть йому до помочі й завтра... ви казали, м-ре Барсаде, що його покличуть до трибуналу завтра?

— Так, я гадаю.

— ...стануть йому до помочі' й завтра, як і сьогодні. Однак, може бути й інакше. Признаюся вам, що я збитий з пантелику тим, м-ре Лоррі, що доктор Манетт не мав сили попередити цього арешту.

— Він міг не знати про нього, — зауважив м-р Лоррі.

— Якраз це саме й може турбувати, коли ми згадаємо, як тісно він зв'язаний із своїм зятем.

— Це правда, — признався м-р Лоррі, взявшись тремтячою рукою за підборіддя і збентежено дивлячись на Картона.

— Одно слово,—сказав Сідней, — час тепер одчайдушний, коли одчайдушно грають у карти і на одчайдушні ставки. Нехай доктор грає на виграш, я гратиму на програш. Немає тут такого життя, що його варто було б купувати. Кого сьогодні народ несе додому, того завтра можуть засудити. Так от, ставка, на яку я вирішив грати, на найгірший випадок, це — приятель у Консьєр— жері. А приятель, якого я маю вибрати собі—м-р Барсад.

— Мусите мати добрі карти, сер, — сказав шпигун.

— Я розкидаю їх і подивлюся, що в мене є. М-ре Лоррі,. ви знаєте, що я за скотина. Дайте мені трохи горілки.

Перед ним поставлено пляшку; він випив одну чарку, другу,, потім задумливо відсунув пляшку набік.

— М-ре Барсаде, — сказав він далі тоном людини, що справді дивиться на карти в руках, — тюремна Овечка, емісар республіканських комітетів, то тюремник, то в'язень, завжди шпигун і секретний донощик, тим більш важний тут, яко англієць, бо на англійця як такого менше мають підозри в підкупі, ніж на француза, з'являється до своїх наймачів під фалшивим іменням. Це дуже добра карта. М-р Барсад, що тепер на службі у республіканської французької влади, раніш служив англійській аристократичній владі, ворогові Франції й свободи. Це — дуже добра, карта. Річ ясна, як день у цій країні підозри, що Барсад ще на платні у аристократичної англійської влади, Піттовий шпигун, віроломний ворог Республіки, що гріється на її лоні,

англійський зрадник і провинник усякого лиха, що про нього так багато говорять і що його так тяжко викрити. Цієї карти не побити.. Ви стежили за моєю грою, м-ре Барсаде?

— Не зрозумів вашої гри,—відповів шпигун якимось неспокійно.

— Я граю з туза: доношу на м-ра Барсада найближчому Комітетові. Погляньте на свої карти, м-ре Барсаде, і подивіться, що ви маєте. Тільки не поспішайте.

Він присунув пляшку, налив собі знов чарку горілки й випив. Він примітив, що шпигун боїться, щоб він не напився і п'яний— не доніс на нього відразу. Побачивши це, він налив і випив ще одну чарку.

— Ви пильно придивіться до своїх карт, м-ре Барсаде. Маєте час.

Карти були гірші, ніж він підозрював. М-р Барсад бачив які прогришні карти, про які Картон нічого не знав. Позбавлений своєї чесної праці в Англії через надто багато невдалих фал— шивих свідчень, не тому, що він там не був потрібний — англійці тільки недавно почали похвалитися тим, що, маючи такі переваги громадськості, вони не потребують шпигунів, — він знав, що тому и переправився через канал і прийняв службу у Франції. Спершу — як спокусник і шпигун серед своїх власних земляків, а далі потроху — як спокусник і шпигун серед природжених французів. Він знав, що за скинутої влади він був шпигуном над св. Антоном і Дефаржевою винарнею; він одержав од недриманної поліції стільки подробиць щодо ув'язнення доктора Манетта, звільнення й взагалі цілої історії його, скільки треба було йому, щоб почати розмову з Дефар— жами; він пробував це з мадам Дефарж, однак зазнав поразки. Він завсігди згадував з жахом і тремтінням, як ця страшна жінка плела, коли він розмовляв з нею й лиховісно дивилася на нього, а пальці її тим часом рухалися. Він бачив її потім у секції св. Антона, коли вона десятки разів подавала свої плетені списки й доносила на людей, які неминуcho кінчали своє життя на Гільйотині. Він знав, як і кожен, хто працював так само, як він, що він ніколи не був безпечний; що втекти було неможливо; що над ним завсігди висіла сокира й що, не зважаючи на його спритність і шахрайство на користь пануючого терору, по одному слову вона може впасти на нього. Коли на нього донесуть, та ще за таку тяжку провину, як він тепер ясно бачив, то він передбачав, що страшна жінка, якої незломний характер був доведений йому, подасть на нього той фатальний список і знищить останні шанси його на життя. Крім того, всіх потайних агентів швидко можна налякати, а він бачив у своїй грі досить чорних карт і не дивно, що, розкинувши їх, він помертвів.

— Вам, здається, не зовсім подобаються ваші карти, — сказав Сідней надзвичайно спокійно. — Що ж, граєте?

— Я гадаю, сер, — сказав шпигун з підлотною манірою звертаючися до м-ра Лоррі, — що можу просити джентлмена ваших років і доброти подати до уваги цьому іншому далеко молодшому джентлменові, чи личить йому, хоч у яких обставинах, грати з того туза, про якого він говорив. Я припускаю, що я — шпигун, і що це ремесло вважають за нечесне... хоч мусить же хтонебудь виконувати його; проте цей джентлмен — не шпигун, так нащо ж йому принижувати себе й брати на себе таку роль?

— Я граю з туза, м-ре Барсаде, — сказав Сідней, відповідаючи сам за себе й поглянувши на годинника, — без усякого сумління и за декілька хвилин.

— Я сподіваюся, джентлмени, — сказав шпигун, намагаючися втягти до розмови и м-ра Лоррі,—що ваша пошана до моєї сестри...

— Я не міг би краще посвідчити своєї пошани до вашої сестри, як остаточно визволити її від такого брата, — сказав Сідней Картон.

— Ви цього не думаєте, сер?

— Я твердо зважився на це.

Улесливі шпигунові маніри, що так чудно суперечили його грубому одягу и мабуть його звичайній поведінці, так розбивалися об Картонову проникливість, який був тайною й для розумніших і чесніших за нього людей, що він зовсім розгубився. Тимчасом Картон знову сказав, ніби розглядаючи карти:

— І справді, коли я думаю знов, у мене таке враження, що в мене є ще інша добра карта, якої я ще не рахував. Той приятель і товариш-Овечка, який говорив про себе, що він пасеться в провінційних тюрмах, хто він?

— 'Француз. Ви його не знаєте, — сказав шпигун поспішно.

— Француз? гм!.. — повторив Картон, міркуючи й немов зовсім не звертаючи на нього уваги, хоч і озвався його словом.—• Так; може бути.

— Француз, запевняю вас, — сказав шпигун, — хоч це й неважно.

— Хоч це й неважно, — повторив Картон так само механічно,— хоч це й неважно... ні, це не неважно. А все таки те лице мені знайоме.

— Не думаю. Я певен, що ні. Цього не може бути, — сказав шпигун.

— Цього... не може... бути...—пробурчав Сідней Картон, наче пригадуючи щось і знов наливаючи чарку (на щастя, вона була невеличка). Не може... бути. Говорив добре французькою мовою. Однак схожий на чужоземця, мені здалося?

— Провінціал, — сказав шпигун.

— Ні! Чужоземець! — крикнув Картон, ударивши долонею по столу, немов одразу йому в голові прояснилося. — Клай! Переодягнений, однак той самий чоловік. Той чоловік був перед нами в Олд-Бейлі.

— Тепер ви надто поспішили, — сказав Барсад з усмішкою, з якої його орлячий ніс ще більше скривився на один бік; — тут ви справді дасте мені перевагу над собою. Клай (який — я це одверто припускаю, бо це було давно був моїм товаришем) помер декілька років тому. Я сам доглядав його підчас останньої хворости Його поховано в Лондоні, коло церкви св. Панкрата на Полях. Він у той час був такий непопулярний серед черні, що я не міг іти за його тілом, проте я сам помагав покласти його до труни.

Тут м-р Лоррі примітив із свого місця якусь особливу й страшну тінь на стіні. Простеживши за нею, звідкіля вона взялася, він одкрив, що вона походить од щетинуватого волосся на голові м-ра Кренчера, що враз якось незвичайно настовбурчилося.

— Будьмо разсудливими, — сказав шпигун, — і одвертими. Щоб показати вам, як ви помиляєтеся та які безпідставні ваші здогадки, я подам вам посвідку про Клаєві

похорони, що я випадково поклав у кишенькову книжечку ще тоді (він швидко вийняв і розкрив її). Ось воно. Ось дивіться, дивіться. Ви можете взяти його в руки, — воно не фалшиве.

М-р Лоррі примітив, що тінь на стіні подовшала, а м-р Кренчер встав і виступив наперед. Його волосся не могло стирчати дужче, коли б його розчесала навіть криворога корова своїми рогами.

Непомітний для шпигуна, м-р Кренчер став коло нього й торкнув його за плече, немов поліцаєва тінь.

— Отого Роджера Клая, містер... — сказав м-р Кренчер, з лютим виразом на закам'янілому лиці. — Так ви поклали його в труну?

— Я поклав.

— А хто ж його вийняв?

Барсад одкинувся на спинку крісла й невиразно промовив:

— Що ви хочете сказати?

— Я кажу, — відповів м-р Кренчер, — що його там ніколи й не 'було. Ні. Не було. Нехай же мені зітнуть голову, коли він був там.

Шпигун подивився по черзі на обох джентлменів; вони обидва з невимовним здивованням дивилися на Джеррі.

— Я кажу вам, — сказав Джеррі, — що ви в тій труні поховали тільки каміння та землю. Мені ви не кажіть, що поховали Клая. Це була чиста обмана й тільки. Про те знаю я та ще двоє.

— Як же то ви знаєте?

— Що вам до того? Чорт! — гаркнув м-р Кренчер, — я давно гострю на вас зуби за ваше безсоромне обдурювання чесних ремісників. Ось візьму вас за горло та й задущу за півгінеї.

Сідней Картон, що разом з м-ром Лоррі зовсім розгубився, здивований тим, що справа повернулася на таке, попросив тепер лі-ра Кренчера стриматися й пояснитися.

— Другим разом, сер, — відповів він, ухиляючися, — зараз незручно пояснюватися. Що я обстоюю, так це те, що він добре знає, що Клая ніколи не було в тій труні. Нехай скаже тільки ще раз, що він там був, — він не встигне сказати й одного словечка, як я вхоплю його за горло й задущу за півгінеї (м-р Кренчер твердо тримався такої ціни), або я піду й донесу на нього.

— Гм! Я бачу одно, сказав Картон, — в мене ще одна картз, м-ре Барсаде. Неможливо тут, у цьому біснுவатому Парижі, в повнісінькій підозрою атмосфері, вам пережити наш донос, коли ви перебуваєте ще у зв'язку з другим аристократичним шпигуном з таким самим минулим, як і у вас, і навколо якого до того ще й тайна, як він був помер і тепер знову став живим. Змова у в'язницях, що її склав чужоземець проти Республіки. Карта серйозна... певна гільйотинова карта. Що ж? граєте?

— Ні! — відповів шпигун. — Кидаю! Признаюся, що ми були такі непопулярні серед роз'ярілого натовпу, що я втік із Англії тільки важаючи тим, що мене закупають до смерті, а Клан так переслідували, що його можливо було вивезти тільки з такою

підробкою. Хоч для мене чудо з чудес, як цей чоловік знає про ту підробку.

— Не морочте собі голови над тим чоловіком, — відповів сваркий м-р Кренчер, — вам досить турботи, щоб уважно слухати ось цього джентлмена^ Глядіть же. Ще раз кажу вам...— М-р Кренчер не міг стриматися, щоб не похвалитися своєю великодушністю:— я вхоплю вас за горло й задущу за півгінеї.

Тюремна Овечка звернулася до Сіднея Картона й сказала рішучо:

— Нам треба на чомусь покінчити. Я мушу скоро йти на працю; я не можу прострочувати свого часу. Ви казали, що маєте зробити мені пропозицію, — в чім справа? Попереджаю, що вимагати від мене особливо багато — річ даремна. Коли ви вимагатимете від мене чогонебудь по моїй службі такого, що загрожуватиме великою небезпекою моїй голові, то я краще важитиму моїм життям, відмовившись од вашої пропозиції, ніж погодившись на неї. Одно слово, я маю вибирати. Ви казали про очайдушність. Ми всі тут очайдушні. Пам'ятайте. Я можу донести на вас, коли вважатиму за краще, і мої клятви можуть провести мене через кам'яні мури; те ж можуть зробити й інші. Ну, чого ж вам треба від мене?

— Не дуже багато. Ви сторож у Консьєржері?

— Кажу вам раз назавсідги: втекти неможливо, — сказав шпигун твердо.

— Нащо вам говорити те, про що я вас не питав? Ви сторож у Консьєржері?

— Іноді буваю.

— Можете бути, коли схочете?

— Я можу входити и виходити, коли схочу.

Сідней Картон налив ще чарку горілки, почав потроху виливати її на вогонь в камін і стежив, як витекли з чарки останні краплі. Коли чарка була порожня, він встав і сказав:

— До цього часу ми розмовляли при цих двох джентлменах, бо я хотів, щоб переваги моєї гри не залишалися тільки між вами і мною. Тепер ходімо сюди, до темної кімнати, і там сам— на-сам скажемо остаточне слово.

Розділ IX.

ГРУ ЗАКІНЧЕНО.

Поки Сідней Картон і тюремна Овечка були в сусідній темній кімнаті, розмовляючи так тихо, що навіть і звука не було чути, м-р Лоррі поглядав на Джеррі з великим сумнівом і недовір'ям. Чесний ремісник так тримався під цим поглядом, що не будив довіри; він так часто переступав з ноги на ногу немов у нього їх півсотні і він пробував їх усіх; він роздивлявся на пальці на руках з дуже сумнівною увагою й кожного разу, як стрічався з поглядом м-ра Лоррі, на нього нападав той особливий, сухий і короткий кашель, що вимагав закривати рот рукою, а це, як відомо, нечасто свідчить про цілком чисте сумління.

Джеррі, сказав м-р Лоррі,—ідіть сюди.

М-р Кренчер підійшов ближче боком, висунувши одно плече наперед.

Яка ще була у вас праця, крім того, що ви були посланцем?

Подумавши трохи й пильно подивившись на патрона, м-р Кренчер напав на

блискучу ідею й відповів:

— Рільничого характеру.

— Мені спадає на думку, — сказав м-р Лоррі, гнівно посварившись на нього пальцем, — що ви використовували високоповажний і великий Телсонівський дім, як заслону, і провадили незаконні й нечесні справи. Коли це так, то не ждїть, щоб я сприяв вам, коли ви повернетесь до Англії. Коли це так, то не ждїть, щоб я зберїг вашу тайну. *Я не стерплю, щоб обдурювали Телсонів.*

— Я сподїваюся, сер, — сказав прохально засоромлений м-р Кренчер, — що такий джентлмен, як ви, для якого я мав честь виконувати рїзні доручення до самої старости, двїчі подумає перш, нїж заподїяти менї яке лихо, хоч би це й було так, я не кажу, що це так, а хоч би це й було так. А зважити треба ще й те, що хоч би це було й так, то навїть і в такїм разї не слїд покладати провини на одну сторону. Тут двї сторони. Можуть бути й тепер такї лїкарї, що заробляють собї цїлї Гїнеї, де чесний ремїсник не заробляв і шага... та що шага? нї, навїть і пївшага... пївшага? нї, навїть чверти шага. А вони засипають Телсонів своїми вкладами, та ще й поглядають крадькома своїми лїкарськими очима на того ремїсника, сїдаючи і встаючи з своїх карет... а? це ж таке саме ошукання Телсонів, коли ще не бїльше. Як же інакше? Яка пїдлева для гусака, така й для гуски. А тут ще мїстрис Кренчер, принаймнї, попереду в Старїй Англії й завтра, коли тїльки буде привїд, бухне на колїна на руйнацїю моєї справи... на чисту руйнацїю. А жїнки лїкарїв не бухкають на колїна,—не такї вони. А коли й бухкають, то щоб бїльше було пацїєнтїв. І як же можуть бути однї без одних? А тут'ще трунарї, дяки, гробокопачї, сторожї (ї все такї ску* пердяги!) —не багато здобудеш, хоч би це було й так. Та хоч і заробить трохи, так нїколи ж воно не пїде на користь йому, м-р Лоррі. Нїколи вїн не матиме добра з цього. Вїн радо по кинув би це дїло, коли б знав як, — навїть коли б це було так-

— Ух, — крикнув м-р Лоррі, проте вже лагїднїше.—Менї гидко и дивитися на вас.

— Тепер, про що я покїрно просив би вас, сер, — говорив далї м-р Кренчер, — навїть коли б було й так, проте я не кажу, що справдї було так...

— Та не викручуйте, — сказав м-р Лоррі.

— Нї, я не буду, сер, — вїдповїв м-р Кренчер, наче таке і йому спадало на думку, —я не кажу, що воно так і є... так моя покїрна просьба до вас, сер, така. На тому ослїнчику, там, коло тїєї брами, там сидить мїй хлопець; я виховував і ростив його, щоб вїн, коли стане дорослим, був у вас посланцем, бїгав за вашими дорученнями, виконував усякї вашї розпорядження, коли буде на те ваша воля. Коли б це було й так, однак я не кажу, що воно й справдї так (я не хочу викручувати перед вами, сер), то нехай той хлопець залишиться замїсть батька й доглядатиме свою матір; не занастїть батька того хлопця... не робїть цього, сер, і дайте йому змогу поступити за гробокопача й виправити, що вїн заподїяв, виконуючи... якщо це було так... з твердим наміром і певнїстю, що на майбутнє вони будуть цїлї. От, м-р Лоррі, — сказав м-р Кренчер, витираючи лоб рукою на знак того, що вїн дїйшов до кїнця своєї промови, — от те, про що я з пошаною прошу вас, сер. Коли подивишся на всї тї жахи, що їх чинять навкруги,

і побачиш, скільки народу без голів, то й ціна їх не коштує переноски, — так мимоволі постають у голові серйозні думки. І от ці думки, коли б і було так, примушують мене просити вас, щоб ви подумали про те, що я сказав вам. Я одверто з'ясував перед вами все, хоч міг би ще й затаїтися.

— Ну, це, принаймні, правда,— сказав м-р Лоррі— — Тепер не кажіть більш ні слова. Може я ще й залишуся вашим приятелем, якщо ви заслужите на те й спокутуєте вашу провину на ділі, а не на словах тільки. Слів мені більш не треба.

М-р Кренчер вклонився, і в той саме час Сідней Картон і шпигун повернулися з темної кімнати.

— Прощайте, м-ре Барсаде,— сказав Сідней, — ми остаточно умовилися з вами, і вам нема чого боятися мене.

Він сів у крісло біля каміна напроти м-ра Лоррі. Коли вони залишилися самі, м-р Лоррі спитав його, що він зробив.

— Небагато. Коли б з в'язнем мало бути зле, то я забезпечив собі можливість побачитися з ним, тільки один раз.

Лице м-ра Лоррі затьмарилося.

— Це і все, що я міг зробити, — сказав Картон. Пропонувати надто багато — визначало б підвести голову цієї людини під сокиру, а він сам каже, що нічого гіршого йому не випаде, коли на нього й донесено буде. В цьому очевидно слабкість нашої позиції. Тут уже нічим не допоможеш.

Повість про двоє міст — ¹⁴— 104

— Однак доступитися до нього, сказав м-р Аоррі, — якщо справа перед трибуналом повернеться на зле для нього,— це ж не врятує його.

— Я ніколи цього й не казав.

Очі м-ра Лоррі повернулися до каміна; його симпатії до своєї улюбленки Люесі и тяжке розчарування по другому арешті знесли його; він уже був старий, пригнічений турботами останнього часу, і сльози полилися йому.

— Ви добра людина й щирий друг, — сказав Картон зміненим голосом. — Вибачайте, що я зауважую, як ви зворушені... Я не міг би бачити, як плаче мій батько, і сидіти безжурно. Я не міг би вшанувати вашого суму більше, коли б ви були й моїм батьком. Проте, ви вільні від такого нещастя.

Хоч він сказав останні слова, зійшовши на свій звичайний тон, проте в його тоні було стільки щирого почуття й пошани, що м-р Лоррі, який ніколи не бачив кращої сторони його, був зовсім не підготований до цього. Він подав йому свою руку, і Картон ніжно стиснув її.

— Вернімось до бідного Дарнея, — сказав Картон. — Не кажіть їй нічого про цю зустріч і про цю умову. Це не уможливить їй побачитися з ним. Вона могла би подумати, що це зроблено для того, щоб, на найгірший випадок, дати йому засоби попередити присуд. — М-р Лоррі не думав цього і враз подивився на Картона, щоб побачити, чи не має він цього на думці. Здавалося що так. Він відповів теж поглядом і очевидячки зрозумів його.

Усякого їй може спасти на думку, — сказав м-р Картон, — і кожна така думка може тільки піддати їй тривоги. Не говоріть їй про мене. Як я й казав вам, коли тільки вперше прийшов до вас, мені краще не бачити її. Я й без того можу простягти руку, щоб подати їй маленьку допомогу, яку тільки зможу. Ви, сподіваюся, підете до неї? Вона мусить бути дуже стурбована сьогодні.

— Так, я зараз їду туди.

— Я радий цьому. Вона така прихильна до вас і покладається на вас. Яка вона тепер на вигляд?

— Стурбована й нещасна, проте дуже гарна.

— Ох!

Це був довгий, скорботний звук, наче зідхання... майже стогін. Він притяг увагу м-ра Лоррі до Картонового лиця, що тепер повернуте було до вогню. Світ чи тінь (старий джентлмен не міг визначити, що саме) пробігла по ньому, як бурного, тільки ясного дня ми примічаємо зміну на схилі бугра. Картон підніс ногу, щоб просунути до вогню горюче поліно, що випало наперед. Він одягнений був у білий подорожній плащ і високі чоботи, що тоді були в моді, і світло вогню, що майже торкалося його світлого одягу, надавало йому дуже блілого вигляду, особливо коли його довге русе волосся, зовсім нерозчісане, звисало навколо його лиця. Його неуважність до вогню була така, що вражений м-р Лоррі мусів попередити його. Картонів чобіт ще спирався на палючу головешку, коли вона переломилася під його ногою.

— Я и забув про це, — сказав він.

М-р Лоррі знов подивився на його лице. Він зауважив, як змарніло гарне з природи його лице і, живо уявивши собі лиця в'язнів, він враз пригадав цей вираз.

— А ваші справи тут наближаються до кінця, сер?—сказав Картон, повертаючись до нього.

— Так. Як я вже й казав вам учора, коли Люесі прийшла так несподівано, я зробив тут усе, що можливо було зробити. Я сподівався залишити їх у цілковитій безпеці й тоді покинути Париж. Я маю вже й перепустку на виїзд. Я готовий виїхати.

Обидва замовкли.

— Чи життя ваше, коли ви оглянетесь назад, здається вам довгим, сер? — сказав Картон задумливо.

— Мені вже сімдесят восьмий вік.

— Ви ціле своє життя були корисні, незмінно й безнастанно при ділі, вам довіряли, вас шанували, на вас покладали надії?

— Я був діловою людиною від того часу, як став дорослим. Справді, я можу сказати, що я був діловою людиною ще хлопцем.

— Дивіться, яку роль відіграєте ви на сімдесят восьмому році. Скільки людей буде жалкувати, коли вас не буде.

— Самотній старий парубок, — відповів м-р Лоррі, хитаючи головою. — Нікому буде й плакати за мною.

— Як ви можете говорити це? Хіба вона не заплаче за вами? Хіба не плакатиме її

дитина?

— Так, так, богу дякувати. Я не подумав, як слід, про те, що сказав.

— Є защо дякувати богові, хіба ж не правда?

— Авжеж правда.

— Якби ви сьогодні мусіли по ширості сказати своєму самотньому серцю: "Я не забезпечив собі любови й прихильності вдячності й пошани жадної людської істоти, я не здобув собі ніжного почуття ні в одному серці, я не зробив нічого доброго чи корисного, щоб було чим згадати про мене, то ваші сімдесят вісім років чи не здалися б вам сімдесятьма тажкими прокляттями? Чи не так?

— Ваша правда, м-ре Картоне, — гадаю, що було б так.

Сідней знов повернув свої очі до вогню й, помовчавши декілька хвилин, сказав:

Я хотів би спитати вас: ваше дитинство здається вам дуже далеким? Чи ті дні, коли ви сиділи на руках у вашої матері, здаються вам дуже давніми?

Відповідаючи на ніжний тон Картонового питання, м-р Аоррґ промовив:

— Двадцять років тому — так, а в ці роки мого життя — ні. В міру, як я далі й далі посуваюся до кінця, я, як у колі ближче й ближче підходжу до початку. Це, здається, один із засобів згладити й підготувати дорогу. Нині в моєму серці постають зворушливі спогади, що давно вже були заснули, про мою прекрасну молоду матір (а я вже такий старий) і багато вражень тих днів, коли те, що ми зємо світом, ще не з'являлося мені у своєму реальному вигляді Й КОЛИ мої помилки ще не утвердилися в мені.

— Я розумію ваше почуття, — викликнув Картон, почервонівши, — і ви стаєте кращим?

— Сподіваюся, що так.

Картон перервав на цьому розмову, вставши, щоб допомогти: йому одягти пальто.

— А ви, — сказав м-р Лоррі, повертаючись до теми розмови, — ви ще молоді.

— Так, — сказав Картон, — я нестарий, проте мій молодий шлях ніколи не приводить до старости. Досить про мене.

— І про мене, я гадаю, — сказав м-р Лоррі. — Ви виходите?

— Я піду з вами до її дверей. Ви знаєте ж мої бородячі й невгомонні звички. Не турбуйтеся, якщо я довго прошвендяю по вулицях; ранком я з'явлюся. Ви завтра підете до суду?

— На нещастя, так.

— І я буду там, тільки серед публіки. Мій шпигун знайде для мене місце. Дайте мені вашу руку, сер.

М-р Лоррі подав, і вони зійшли по сходах і пішли по вулицях. За декілька хвилин вони дійшли до місця. Картон залишив— його тут, проте затримався недалеко і знов повернув до дверей, коли їх було замкнено, і взявся за ручку. Він чув, що вона, щодня ходила до в'язниці. "Вона виходила звідціля, — сказав він,, дивлячись навколо себе, — повертала цією дорогою, мусіла часто ходити цим бруком. Піду її слідом".

Була десята година ночі, коли він опинився перед в'язницею ля-Форс, де вона стояла сотні разів. Малий на зріст пильщик,, зачинивши свою будку, палив люльку

коло дверей.

— Добрий вечір, громадянину, — сказав Сідней Картон, спинившись перед ним, бо той дивився на нього запитливо.

— Добрий вечір, громадянину.

— Що робить Республіка?

— Ви розумієте Гільйотину? Непогано. Сьогодні шістдесят три. Ми скоро дійдемо до сотні. Самсон і його люди деколи скаржаться на втому. Ха, ха, ха! Потішник той Самсон. Такий: голяр.

— Ви часто ходите дивитись, як він...

Голить? Завсігди. Кожного дня. Що за голярі Ви бачили "Його за роботою?

— Ніколи.

Так ви підіть і подивіться, коли буде добра партія. Уявіть собі, громадянину; сьогодні він оголив шістдесят три менш, ніж за дві люльки. Менш, ніж за дві люльки. Слово чести.

Усміхаючись, маленький чоловічок виставив люльку, яку .палив, щоб пояснити, як він міряв катів час. Картон почув у собі таке бажання вбити його на місці, що навіть одвернувся від нього і відійшов.

Ви не англієць, — сказав пильщик, — хоч одяг на вас англійський?

Так, — сказав Картон, знов спинившись й відповідаючи —через плече.

— Ви розмовляєте, як француз.

— Я тутешній старий студент.

— Ага, зовсім француз. На/юбраніч, англійцю.

— Надобраніч, громадянину.

— А все таки підіть і подивіться на того потішника, — настоював маленький чоловічок услід йому. —Та візьміть і люльку .з собою.

Сідней, відійшовши трохи, спинився серед вулиці під блимаючим ліхтарем і почав писати олівцем на клаптику паперу. Потім рішучими кроками людини, що добре пам'ятає дорогу, пройшов декілька темних і брудних вулиць — брудніших, ніж звичайно, бо підчас терору найкращі вулиці залишалися нечи— щеними, — він спинився коло аптеки, яку власник саме хотів замикати. То була маленька, темна, покривлена крамничка, на ікривій вулиці, в проїзді на горб, — її держав невеличкий, темний, кривий чоловічок.

Побажавши доброго вечора цьому громадянинові, Картон підійшов до прилавка й положив перед ним клаптик паперу. Аптекарь тихо свиснув, прочитавши його й засміявся.

Сідней Картон не звернув на це уваги, і аптекарь сказав:

— Це для вас, громадянину?

Для мене.

— Ви будете обережні й триматимете їх окремо, громадянину? Ви знаєте наслідки, коли змішати їх?

Добре знаю.

Аптекарь виготовував маленькі пакетики й подав їх йому. Він поклав їх, один по одному, у внутрішню кишеню свого плаща, відрахував гроші, заплатив і, не поспішаючи, вийшов із крамниці.

— До завтра нічого й робити, — сказав він, поглянувши на місяць. — Спати не можу.

То був не колишній байдужий тон, яким він голосно вимовив ці слова під хмарами, що швидко неслися над ним; то був і не тон недбайливості чи очайдушності. То був рішучий тон? стомленої людини, що мандрувала, боролася й заблудилася, однак нарешті вийшла на свою дорогу й знає її кінець.

В місті, де панувала сокира, самотній уночі, з природнім, сумом за тих шістдесят трьох, що їх стратили сьогодні, і за тих жертв, що ждуть своєї долі у в'язницях на завтра, на післязавтра й далі, він поступово дійшов до цілого ланцюга думок, що викликали в нього спогади про молоді годи, коли він був. відомий серед своїх перевесників як юнак, на котрого покладали надії, про те, як він виряджав до могили небіжчика батька, — мати померла раніш, — про ті переживання, що зв'язані були з тим...

З серйозним інтересом дивився він на освітлені вікна, де люди, готувалися відпочивати, забуваючи хоч на декілька годин той жах, що оточував їх; на церковні башти, де вже ніхто не молився, бо так далеко пішов переворот у народніх почуттях після довгих років попівського обдурювання, здирства й розпусти; наї далекі кладовища, призначені, як написано було на брамах, для вічного покою; на повнісінькі в'язниці; на вулиці, якими везли тих шістдесят трьох на смерть, яка зробилася такою звичайною— и матеріальною, що серед народа навіть не залишалось жадної страшної історії про сумного духа, який відвідував місце роботи. Гільйотини; з серйозним інтересом він дивився на ціле життя й смерть у місті, що відходило на короткий нічний відпочинок поденнім лютуванні. Сідней Картон перейшов через Сену на освітлені вулиці.

На вулицях було мало карет, бо ті, що їздили в каретах, могли викликати підозру, а дворянство ховало свої голови під червоними шапками, взувало тяжкі чоботи й ходило пішки. Проте всі театри були повнісінькі; народ весело виходив із них і, гуто— рячи, розходився додому. Біля дверей одного театру стояла маленька дівчинка з матір'ю, дивлячись, де б перейти через грузьку вулицю. Він переніс дитину й раніш, ніж вона зняла свою боязку руку з його шиї, попросив поцілувати його.

Ніч минула, і тепер, коли він стояв на мосту, слухаючи, як плюскалася вода об береги Паризького острова, де мальовнича сумішка будинків і собору блищала на місячному світлі, наставав холодний день, що дивився наче мертве лице з неба. Потім ніч, з місяцем і зорями, стала блідою і зникла, — здавалося, наче все творіння перейшло на короткий момент під владу смерті.

З'явилися дивні промені сходячого сонця. І коли він подивився на них, прикривши очі, то йому марилося, наче повітряний міст перекинувся між ними і сонцем, а під ним, унизу, блищала річка.

В ранішній тиші могутній приплив, такий швидкий, такий' глибокий і певний був наче спорідненим йому другом. Він ОДІЙ— шов вздовж річки далеко від будівель і задримав на березі. Прокинувшись й ставши на ноги, він ще постояв трохи, спостерігаючи вир, який крутився без цілі, поки не проглинула його річка и не понесла в море. "Так і мене",— подумав він.

Човен з побляклим мов лист парусом з'явився на обрії, проплив повз нього й зник. Коли зник і слід його на воді, Сідней Картон повернув додому.

М-р Лоррі вже вийшов з дому й легко було здогадатися, куди пішов добрий старий. Сідней Картон випив тільки чашку кави, з їв трохи хліба, вмився, передягнувся и пішов до суду.

В суді всі повставали й загуділи, коли тюремна Овечка, від якої багато з жахом одсахнулося, протиснула його в темний закуток серед натовпу. М-р Лоррі був тут. Був тут-і доктор Манетт. Вона теж була тут і сиділа коло свого батька.

Коли привели її чоловіка, вона прийняла його поглядом, що так підсилював, підбадьорював, що був такий повний надзвичайної любови та ніжного співчуття, що здорова кров прилила йому в лице, очі йому засяяли й серце віджилося. Коли б хто стежив, який був вплив її погляду на Сіднея Картона, то він побачив би точно те саме.

В цьому трибуналі було мало, або и зовсім не було таких порядків судового процесу, що забезпечували б обвинуваченому можливість дати пояснення й виправдовуватися. Очі всіх звернулись до присяжних. Це були ті ж самі рішучі патріоти, добрі республіканці, як учора й позавчора, завтра и післязавтра. Серед них особливо визначався один з хижим лицем, — його пальці безнастанно рухалися коло рота, і його вигляд давав велике задоволення глядачам. То був кровожерний Жак Третій з передмістя св. Антона.

Потім очі всіх повернулись до п'яти суддів і громадського обвинуватця. І тут сьогодні нічого було ждати милосердя. Жорстокі, неподатливі, убійчі, ділові лиця. Очі кожного шукали тепер інших очей серед натовпу й прихильно переглядалися, голови кивали одна до однієї й потім витягалися вперед з напруженою увагою.

— "Шарль Евремон, прозваний Дарней. Звільнений учора. Знов обвинувачений і заарештований учора. Акт обвинувачення вручений йому вчора ввечорі. Запідозрений і обвинувачений як ворог Республіки, аристократ, член тиранської родини, позбавленої громадянських прав за те, що вживали знищені привілеї для огидного пригнічення народу. Шарль Евремон, прозваний Дарней, за силою такого позбавлення прав, абсолютно мертвий перед законом".

Так висловив у коротких словах своє обвинувачення громадський обвинуватець. Президент спитав, чи на обвинуваченого донесено відкрито, чи тайно.

— Відкрито, президенте.

— Хто доніс?

— Три голоси: Ернест Дефарж, винар з передмістя св. Антона

— Добре.

— Тереза Дефарж, його жінка.

— Добре.

Олександр Манетт, лікар.

Великий галас почався в судовій залі, і посеред неї видно було доктора Манетта, блілого й тремтячого; він устав з свого місця.

Президенте, з обуренням протестую перед вами, що це обмана й брехня. Ви знаєте, що обвинувачений — чоловік моєї доньки. Моя донька й ті, що любі їй, значно дорогші мені, ніж МОЄ. ЖИТТЯ. Хто І де ТОЙ брехливий ЗМОВНИК, ЯКИЙ каже, ЩО Я" доніс на чоловіка своєї доньки?

Громадянину Манетте, будьте спокійні. Неслухняність до влади цього трибуналу поставить вас поза законом. Щождо того, що вам дорогше, ніж життя, то для доброго громадянина не може бути нічого дорогшого за Республіку.

Гучні оплески стріли цей докір. Президент позвонив у дзвоника й палко сказав далі.

— Коли б Республіка вимагала від вас пожертвувати навіть вашою дитиною, то й тоді ваш обов'язок пожертвувати нею. Слухайте, що буде далі. А покищо мовчіть.

Знову піднялися бурхливі оплески. Доктор Манетт сів, озираючись навкруги; губи його трусилися; донька його пригорнулася до нього ще ближче. Присяжний з хижим лицем потер собі руки й одну з них підніс до рота.

Дефаржа викликали, коли судова заля досить утихомирилася, щоб можливо було вислухати його. Він швидко оповідав історію ув'язнення, як він був хлопцем на послугах у доктора, як останнього звільнили, і в якому стані був в'язень, коли його звільнено було и передано йому. За цим був короткий допит, бо суд поспішав.

— Ви добре прислужилися, коли брали Бастілію, громадянину?

— Думаю, що так.

Тут одна зворушена жінка пронизливо закричала:

— Ви були там одним із найгідніших патріотів. Чому не кажете так? Ви того дня були пушкарем, і ви серед перших увійшли в ту прокляту фортецю, коли вона піддалася. Патріоти, я говорю правду!

То була Помста, що таким способом, серед палких оплесків присутніх, допомагала судовому процесу. Президент подзвонив у свій дзвоник; однак Помста, розпалена похвалами, закричала: „Не боюсь я дзвоника!", за що її так само похвалили.

" — Поінформуйте трибунал, що ви, громадянину, робили того дня в Бастілії.

— Я знав, — сказав Дефарж, поглянувши на свою жінку, що "стояла внизу сходів, на які він зійшов, і пильно дивилася на нього, — я знав, що цей в'язень, про якого я говорю, сидів у камері під назвою Сто п'ять, Північна Башта. Я знав од нього самого. Він сам не визнавав іншого імення, як Сто п'ять, Північна Башта, коли шевцював під моїм доглядом. Орудуючи того дня своєю пушкою, я вирішив обшукати ту камеру, коли піддається те місце. Воно піддалося. Під проводом тюремника я, з одним товаришем громадянином, що тепер серед присяжних, пройшов до камери. Я обшукав її дуже старанно. В дірці в каміні, де камінь було вийнято, а потім знов заложено, я знайшов

записаний папір. Ось цей записаний папір. Я вважав за потрібне порівняти інші зразки письма доктора Манетта. Це рукопис доктора Манетта. Я подаю цей папір, записаний доктором Манеттом, до рук президентові.

— Нехай прочитають.

Серед мертвого мовчання й тиші почали читати папера. Обвинувачений з любов'ю дивився на свою дружину, його дружина від нього переводила свій стурбований погляд на батька, доктор Манетт втупив очі в того, що читав; мадам Дефарж не спускала очей з обвинуваченого; Дефарж увесь час зорив на свою радіючу жінку, а всі інші уважно дивилися на доктора, який не бачив нікого з них. Папір був такий.

Розділ Х.

ЯКІ САМЕ ТІНІ.

Я, Олександр Манетт, нещасний лікар, родом з Бове, що потім мешкав у Парижі, пишу оцю сумну історію в моїй скорботній камері в Бастилії протягом останнього місяця року 1767-го. Пишу крадькома, уривками, серед усяких труднощів. Маю заховати це писання в стінці в каміні, де я поволі і з великим трудом підготував для нього потайне місце. Якась співчутлива рука, може, знайде його тут, коли я й мої скорботи зотліють.

Ці слова пишу з великими труднощами заржавілим цвяхом, наскрябавши сажі й вугілля з каміна і змішавши з кров'ю, останнього місяця десятого року мого ув'язнення. Надія цілком покинула моє серце. З деяких страшних пересторог, що я примітив їх у собі, я знаю, що розум мій ненадовго залишиться здоровим, проте я урочисто об'являю, що в цей час я здорового розуму... що пам'ять моя точна й певна... що я пишу правду й Що я готовий дати відповідь за ці останні мої слова, чи їх лрочитає хтонебудь з людей, чи перед престолом вічного судді.

Однієї хмарної місячної ночі на третьому тижні грудня (думаю двадцять другого числа цього місяця) року 1757-го, ^я проходжувався в безлюдній частині Сенської набережної, щоб освіжитися, на відстані години ходи від місця мого мешкання на вулиці Медичної Школи, коли почув позад себе гуркіт карети, що їхала дуже швидко. Коли я став набік, щоб пропустити її повз себе, побоявшись, що вона може переїхати мене, то з вікна висунулася голова й голос наказав візникові спинитися.

Карета спинилася, скоро візник стримав коней, і той самий голос назвав мене на імення. Я озвався. Карета була так далеко вперед мене, що два джентлмени встигли відчинити дверці й вийти раніш, ніж я порівнявся з ними. Я примітив, що вони обидва були закутані в плащі й, очевидячки, ховалися. Коли вони стояли біля дверець поруч один одного, я примітив, що вони на вигляд були мого віку, або трохи молодші, і що вони були дуже схожі на зріст, на маніри й голосом і (оскільки я міг бачити) навіть і лицем.

— Ви доктор Манетт? — сказав один.

— Я самий.

— Доктор Манетт, що був раніш у Бове, — сказав другий, — молодий лікар, первісно досвідчений хірург, що за останній рік чи два набув слави в Парижі?

— Джентлмени, — відповів я, — я доктор Манетт, про якого — ви так похвально

говорите.

— Ми були у вашому помешканні, — сказав перший, — і там не пощастило застати вас дома; ми довідалися, що ви правдоподібно пішли в цьому напрямку, і поїхали слідом за вами, сподіваючися наздогнати вас. Будь ласка, сідайте в карету.

Маніри обох були владні й, сказавши ті слова, вони обидва повернулися так, що я опинився між ними й дверцями карети. Вони були озброєні. Я — ні.

— Джентлмени, — сказав я, — вибачайте, однак я звичайно питаю, хто робить мені честь, звертаючися до мене по допомогу, і який той випадок, що ради нього мене кличуть.

У відповідь на це сказав той, що говорив другим:

— Докторе, ваші пацієнти — люди значного становища.. Щождо випадку, то ми такі певні вашої майстерности, що переконані, що ви краще дізнаєтеся сами, ніж ми зможемо описати вам. Досить. Будь ласка, ви сядете до карети?

Мені не залишалося нічого іншого, як скоритися, і я сів мовчки. Обидва сіли слідом за мною, — останній вскочив, закинувши наперед підніжки. Карета повернула й поїхала так швидко, як і перед тим.

Я повторюю цю розмову точно, як вона відбулася. Не маю сумніву, що це те саме, слово до слова. Я описую все точно, як воно було, напружуючи свою думку, щоб не відхилитися від завдання. Там, де я роблю такі знаки, що їх показано далі, там я на час перериваю писати й ховаю мій папір у потайне місце. ^{xxxxxx}

Карета залишила міські вулиці позаду, проїхала північну заставу й виїхала на польову дорогу. Так десь зо три чверті милі від застави я тоді не рахував відстані, а потім, коли знов переїздив тією самою дорогою — вона звернула з головної дороги и зараз спинилася коло самотнього будинка. Ми всі троє встали й пішли вогкою грузькою стежкою в сад, де розлився занехаяний фонтан, до дверей будинка. Дверей не відчинили відразу, на перший дзвінок, і один із моїх проводирів ударив того, що відчинив їх, важкою рукавицею по лицю.

В цьому вчинку не було нічого такого, що притягло б до— себе мою особливу увагу, бо я часто бачив, як били простих людей гірше, ніж собак. Однак другий із двох, розсерджений так само, вдарив його таким самим способом рукою. Погляд і поведінка обох братів були остільки схожі, що я тоді вперше примітив, що вони були близнята.

Від того часу, як ми встали з карети коло хвіртки (що була замкнена, і що її один з братів одімкнув, а потім знову замкнув), я чув крики, що виходили з верхньої кімнати. Мене повели прямо до тієї кімнати; крики ставали голоснішими, коли ми піднімалися по сходах, і я знайшов там хворого, що лежав на ліжку в сильній гарячці.

То була жінка, дуже гарна й молода, напевне не набагато більш як двадцяти років. Волосся було покошлане й порване на клоччя, її руки були прив'язані до боків шарфами й хустками. Я примітив, що всі ці обв'язки були частинами джентлменського одягу. На одній з них, а саме на шарфі з торочками до парадного вбрання, я побачив вишиваний дворянський герб і літеру Е.

Я побачив це в перші хвилини, коли споглядав хвору; бо, неспокійно кидаючись,

вона повернулася лицем униз, на краю— ліжка, і запихала кінець шарфа в рот, була небезпека, що вона задушиться. Перша моя дія була витягти її руку, щоб звільнити дихання, і коли відсував шарф набік, я і побачив край вишивання.

Я обережно перевернув її на спину, поклав їй на груди свою руку, щоб заспокоїти її и притримати, і подивився їй у лице. Очі їй були широко розкриті й дикі; вона безнастанно пронизливо кричала й повторювала слова: "мій чоловік, мій батько й мій брат", потім лічила до дванадцяти и казала "тс". На хвилину, не більш, вона переставала лічити, потім знову починала пронизливо кричати: "мій чоловік, мій батько й мій брат", лічила до дванадцяти й казала "тс". Не було змін ні в порядку, ні в тоні. Вона власне й не переставала, а були тільки правильні павзи на хвилину і в повторюванні тих самих звуків.

— Як давно, — спитав я, — це триває?

Щоб відрізнити братів, я зватиму одного старшим, а другого Молодшим; під старшим я розумію того, що виявляв більше владности. Так от старший відповів:

— 3 минулого вечора, близько такого часу.

— В неї є чоловік, батько й брат?

— Брат.

— Чи не розмовляю я з її братом?

Він відповів з великим презирством:

— Ні.

— В неї якісь недавні спогади, зв'язані з числом дванадцять?

Молодший брат нетерпляче відповів:

— Про дванадцять годин.

— Бачите, джентлмени, — сказав я, все ще державши мою руку на її грудях, — який я некорисний у такому стані, як ви привезли мене. Якби я був знав, що мені доведеться тут побачити, я б запасся тим, що потрібне. А тепер тільки марно йде час. У такому безлюдному місці не дістати будь-яких ліків.

Старший брат подивився на молодшого, який сказав чванливо: "Тут є скринька з ліками", пішов дістав її з шахи и поставив на столі. ^{xxxxxx}

Я відкрив деякі пляшечки, понюхав їх і приклав пробки до губів. Коли б я не захотів уживати нічого, крім наркотичних ліків, що були сами по собі отрутою, то в мене не було б ніяких ліків.

— У вас вони викликають сумнів? — спитав молодший брат.

— Ви бачите, месє, що я хочу використати їх, — відповів я й не сказав більше ні слова.

З великим трудом і після багатьох зусиль я примусив хвору проковтнути дозу, що я хотів їй дати. Я мав намір повторити її по деякім часі, і що для цього треба було простежити її вплив, то я сів коло ліжка. Услуговувала боязка и пригнічена жінка (дружина того чоловіка, що відчиняв двері), яка тепер одійшла в куток. Будинок був вогкий, застарілий й бідно устаткований, — очевидно, в ньому оселилися недавно й використовували тимчасово. На вікна повішено було товсті старі завіси, щоб заглушити

пронизливі крики. А вони продовжувалися й далі в правильній послідовності: спершу крик "мій чоловік, мій батько, мій брат", потім рахування до дванадцяти і "тс". Вона кидалася так, що я не наважився розв'язати тих обв'язок, які стримували руки; проте я обдивився їх, щоб побачити, чи їй не болісно. Єдине, що підбадьорювало мене, так це було те, що коли я прикладав свою руку до Грудей хворої, їй ставало трохи легше, і вона на декілька хвилин заспокоювалася. Проте це ніяк не впливало на крики: маятник не міг бути правильнішим.

Зважаючи на те, що моя рука робила такий вплив (принаймні, я так гадав), я сидів уже з півгодини коло ліжка; обидва брати дивилися на це, аж поки старший сказав:

— Тут є ще хворий.

Я кинувся й спитав:

— Що? Теж тяжкий випадок?

— Краще подивіться сами, — відповів він байдуже і взяв світло. ^{xxxxxx}

Другий хворий лежав у другій кімнаті, по других сходах, що мала вигляд горища над стайнями. Над однією частиною її була низька затинькована стеля, решта була відкрита аж до черепиці, що нею покрито було дах з перехрещеними балками. Тут лежало сіно й солома, хворост на підпал і купа яблук у піску. Я мусів пройти через цю частину, щоб потрапити до другої. Я пам'ятаю все докладно й твердо. На цих деталях я випробовую свою пам'ять і бачу їх усі, в цій моїй камері в Бастілії, майже на кінці десятого року мого ув'язнення, як я бачив їх тієї ночі.

На сіні на підлозі, з кинутою під голову подушкою, лежав гарний селянський хлопець — хлопець не більш сімнадцяти років; він лежав на спині, зціпивши зуби; стиснута в кулак права рука була на грудях; блискучі очі дивилися прямо вгору. Я не міг бачити де була його рана, коли став на одно коліно над ним; проте я міг бачити, що він умирав од рани, що її завдано¹ гострою зброєю.

— Я лікар, мій бідний хлопче, — сказав я. — Дай мені подивитися на твою рану.

— Я не хочу, щоб її оглядали, — відповів він, — облиште.

Рана була під рукою, і я умовив його прийняти руку. То була рана від шпади, що її завдано було двадцять чи двадцять чотири години тому, проте ніяка майстерність не могла би спасти його, навіть коли б допомогу подано було йому негайно. Він швидко конав. Коли я повернув очі до старшого брата, він дивився на цього прехорошого хлопця, якого життя погасало, так, наче то був ранений птах, заєць або кролик, а зовсім не як на подібне йому створіння.

— Як це сталося, месє? — сказав я.

— Це просто щеня сказилося. Кріпак. Примусив мого брата, вийняти шпаду і впав проколотий моїм братом — як джентлмен.

В цій відповіді не було й сліду жалю чи людського по"чуття. Той, що говорив, здавалося вважав лише за незручне* що тут умирало створіння чужої йому породи, і що було б краще, коли б воно вмерло собі у звичайній темній обстанові, як червяк. Він був зовсім нездатний до того, щоб мати співчуття до хлопця, або його долі.

Хлопець поволі звернув очі на нього, коли він говорив це, а потім поволі повернув їх

до мене.

— Докторе, вони дуже горді, оці дворяни, проте й ми, прості собаки, інколи теж буваємо горді. Вони плюндрують нас, ображають нас, б'ють нас, убивають нас, проте і в нас залишається трохи гордості, хоч інколи. Вона... ви бачили її, докторе?

Крики були чутні й тут, хоч і приглушені на відстані. Він покликався на них, наче вона лежала тут коло нас.

Я сказав:

— Я бачив її.

— Вона моя сестра, докторе. Ці дворяни з давніх давен мають срамотні права на чесність і невинність наших сестер, проте є ще в нас чесні дівчата. Я це знаю й чув, як батько мій казав. Вона була засватана за дуже хорошого парубка, він жив на його землі; ми всі живемо на його землі — отого чоловіка, що стоїть тут. Другий його брат — найгірший з цієї поганої породи.

Надзвичайно тяжко було хлопцеві збирати свої тілесні сили, щоб говорити; проте душа його виявлялася з страшною енергією.

— Він так грабував нас, отой чоловік, що стоїть тут, як і всіх нас простих собак грабують ті вищі істоти, накладав на нас податки без ніякого милосердя, зобов'язував працювати на нього без ніякої платні, зобов'язував молоти наше збіжжя на його млині, зобов'язував годувати нашим нужденним урожаєм його птицю, а нам забороняв держати одну курицю; так грабував і обдирав нас, що коли іноді траплялося здобути кусок м'яса, то ми їли його у великому страсі, замкнувши двері и зачинивши віконниці, щоб його люди не побачили й не відібрали від нас. Я кажу: нас так пограбували, так загнали, зробили такими бідними, що наш батько говорив нам: страшна річ родити на світ дитину, і ми мусіли молитися, щоб наші жінки залишалися неплідними і щоб наша нещасна порода вимерла.

Ніколи мені ще не доводилося бачити, щоб почуття пригнічення виривалося таким полум'ям. Я припускав, що воно повинно десь ховатися в народі, проте я ніколи не спостерігав такого вибуху, поки не побачив цього хлопця, що вмирав.

— Не зважаючи на це, докторе, моя сестра одружилася. Він хворів на той час, той бідний чоловік, і вона одружилася з своїм коханим, щоб ходити за ним і доглядати в нашій хатині, в нашій собачій будці, як оцей чоловік міг би назвати її. Не минуло й декількох тижнів, як вона одружилася, коли брат цього чоловіка побачив її, спокусився нею й почав просити свого брата — цього чоловіка, щоб він передав її йому, свою кріпачку — бо яке значіння мало те, що вона мала чоловіка? Він був не від того, проте моя сестра була добра й чесна й дуже ненавиділа його брата, так само, як і я. Чого тільки не робили обоє, щоб переконати її чоловіка вжити свій вплив на неї, щоб примусити її погодитися.

Хлопець, що весь час втупив був свої очі на мене, тепер поволі почав дивитися на нього, і по обох лицах я бачив, що те, що казав хлопець було правдою. Дві протилежні гордощі стикнулися одна з однією, і навіть тепер, у цій Бастилії, Я можу бачити їх: у джентлмена—цілком недбайлива байдужість у селянина — почуття пригнічення й

страсна помста.

Ви знаєте, докторе, що ці благородні, між іншим, мають право запрягати нас, поганих собак, у повозки і їздити на нас. Так вони запрягали його — її чоловіка ~ і їздили на ньому. Ви знаєте, що вони, між іншим, мають право тримати нас у своїх маєтках, щоб угамовувати жаб, бо вони могли порушити їх благородний сон. І от вони тримали його вночі в нездоровому болоті, а на день знов запрягали його в повозку. Проте не переконали його. Ні. Одного разу близько півдня вони випрягли його, щоб він поїв якщо знайде, що їсти — він схлипнув дванадцять разів, раз на кожен удар дзвону, та й помер на її грудях.

Ніяка людська сила не могла затримати життя в хлопцеві, крім його рішучості висловити всі свої образи. Він підштовхує смертельну тінь, що насувалася на нього, міцніше стиснув у кулак свою руку и прикрив нею рану.

Потім, за дозволом цього чоловіка и навіть за його допомогою, його брат узяв її до себе, не зважаючи на те, що вона, як я знаю, мусіла сказати його братові... а що це так, ви, докторе, не в довгій часі дізнаєтеся, коли ще не дізналися... він узяв її до себе... для своєї втіхи й забави, на короткий час. Я бачив, як її повезли повз мене дорогою. Коли я приніс цю звістку додому, серце нашому батькові розірвалося,—він ніколи не сказав ні одного слова про те, що переповнювало його. Я завів молодшу сестру (бо в мене є й друга) в таке місце, де той чоловік не міг дістати її, і де вона, принаймні, не могла бути його підданою. Потім я вислідив його брата тут і минулої ночі заліз сюди — я, проста собака, проте з шпадою в руці... Де тут вікно на горищі? Воно було десь тут!

Кімната темніла йому в очах, світ звужувався навколо нього. Я озирнувся навколо себе й примітив, що сіно и солома були потоптані на підлозі, наче тут боролися.

— Вона почула мене й прибігла сюди. Я сказав їй не підходити до нас, поки він не буде мертвий. Він прийшов і спершу кинув мені гроші, потім ударив батою. Однак я, хоч і проста •собака, так бив його, що примусив витягти шпаду. Нехай він ламає на скільки хоче кусків свою шпаду, забруднену простою кров'ю,—він витяг шпаду, щоб боротися... і встромив її в мене з усією своєю майстерністю, щоб урятувати своє життя.

Перед кількома хвилинами мені кинулися в очі куски розламаної шпади, що валялася серед сіна. То була дворянська піпада. В іншому місці лежала стара шабля, здавалося, сал— датська.

_ Тепер підведіть мене, докторе, підведіть мене. Де він?

_ Його немає тут, — сказав я, підтримуючи хлопця й гадаючи, що він говорить про брата.

— Він. Гордий, як і всі дворяни, він боїться подивитися на. мене. Де той чоловік, що був тут? Поверніть моє лице до нього.

Я зробив так, піднявши хлопцеву голову на своє коліно. Однак, надхнений незвичайною силою, він враз устав на весь свій зріст, примусивши й мене встати, бо інакше я не міг би підтримувати його.

— Маркізе, — сказав хлопець, широко розкривши очі й піднявши праву руку, — в ті дні, коли я даватиму відповідь за всі ці вчинки, я кличу вас і ваших, аж до останнього з

вашого лихого роду, відповідати за них. Знаменую вас кривавим хрестом: як знаком того, що я кличу вас до суду. В ті дні, коли за всі ці вчинки дано буде відповідь, я кличу вашого брата, найгіршого з вашої поганой породи, дати відповідь за це окремо. І його знаменую цим кривавим хрестом як знаком того, що я кличу його до суду.—Він двічі прикладав свою руку до рани в грудях вказним пальцем робив хрест у повітрі. Ще момент він постояв з піднесеним пальцем, потім, спустивши його, спустився й сам, — я поклав його на підлогу вже мертвого. ^{xxxxxx}

Коли я знову вернувся до ліжка молодої жінки, я застав, що вона марила точно в тому самому порядку і з такими самими проміжками. Я знав, що це могло тривати ще багато годин, і що, правдоподібно, закінчиться могильною тишею.

Я повторив ліки, що давав їй, і сидів коло ліжка до пізньої ночі. Крики її були такі самі голосні и пронизливі, вона й далі чітко вимовляла ті самі слова: "Мій чоловік, мій батько й мій брат. Один, два, три, чотири, п'ять, шість, сім, вісім, дев'ять, десять, одинадцять, дванадцять. Тс".

Це тяглося двадцять шість годин від того часу, як я вперше побачив її. Я приходив і відходив двічі, і знову сидів коло неї, коли вона почала плутати. Я зробив усе, що можливо було зробити, щоб допомогти їй у такому випадку, і потроху вона впала в летаргію й лежала, як мертва.

Наче вітер і дощ затихли наостанку після довгої и страшної бурі. Я розв'язав їй руки й покликав жінку, щоб покласти її як слід і поправити одяг, що вона розірвала. Я примітив тоді, що вона повинна стати матір'ю, і стратив ту невеличку надію, що мав до цього часу.

— Що, померла?—спитав маркіз, якого все ще зватиму старшим братом, що вступив до кімнати у високих чоботях, прямо від коня.

— Ні, не вмерла, — сказав я, — тільки похожа на мерту.

— Що за сила життя в цих простих тілах? — сказав він,, дивлячись на неї з якоюсь цікавістю.

— Так, дивна сила, — відповів я, — в горі й безнадії.

Він спершу засміявся на мої слова, а потім насупився. Він посунув ногою стілець ближче до мене, звелів жінці вийти й сказав придушеним голосом.

— Докторе, заставши мого брата в таких тяжких обставинах з цими мугирями, я порадив йому звернутися до вашої допомоги. Ваша репутація висока, а як людина молода, що робить ще собі кар'єру, ви, мабуть, не зневажаєте свої інтереси. Речі, що ви бачили тут, такі речі, що їх можна бачити, тільки не говорити про них.

Я прислухався, як дихала хвора, і ухилявся відповідати.

— Ви удостоїте мене чести на вашу увагу, докторе?

— Месьє, сказав я, — в моїй професії звичайно вважають за тайну все, що повідомляють хворі. — Я був обережний у моїй відповіді, бо те, що я чув і бачив, непокоїло мене.

Вона дихала так, що тяжко було помітити, і тому я старанно пробував її пульс і серце. Життя ще було в ній, та й тільки. Дивлячись навколо себе, коли я сідав на своє

місце, я зауважив, що обидва брати пильно дивилися на мене. ^{xxxxxx}

Я пишу це з такими труднощами, холод такий жорстокий, і я так боюся, що мене викриють і засадять до підземельної камери в цілковиту темряву, що я мушу скорочувати своє оповідання. Пам'ять моя ясна й ніяк не зраджує мене. Вона відновлює до найменших деталей кожне слово, що коли було сказане між мною й двома братами.

Вона пролежала так цілий тиждень. Наостанку я міг зрозуміти декілька слів, що вона говорила мені, прикладаючи вухо майже до самісіньких губів. Вона питала мене, де вона, і я сказав їй; хто я, — я сказав їй. Даремно я питав її прізвище. Вона тихо крутила головою по подушці й заховала тайну, як і її брат.

Я не мав нагоди поставити їй ще які питання, аж поки не сказав братам, що життя її швидко погасає, і що вона, може, не виживе й другого дня. До того часу, хоч ніхто з них не був присутній, коли вона приходила до пам'яті, крім тієї жінки та мене самого, проте один або й обидва брати завсігди недовіжливо сиділи за завісою в головах у неї, коли я бував там. Коли ж дійшло до такого, то їм, здавалося, було байдуже, що я міг би ще говорити з нею, немов би така думка промайнула мені в голові — і я вже вмирав.

Я завсігди примічав, що для їх гордості особливо гірко було те, що менший брат (як я зву його) примушений був схри—стити свою шпаду з мужиком, та ще й з хлопцем. Тільки єдина думка, що, здавалося, справді вражала того й того, була та, що Це було поневажливим для їх роду й смішним. Кожного разу, коли я перестрівався очима з молодшим братом, вираз їх нагадував мені, що він глибоко ненавидить мене, бо я знав те, про Що довідався від хлопця. Він був м'якший і ввічливіший до мене, ніж старший, проте я бачив це. Я так само бачив, що, на погляд особливо старшого брата, я був якимось тягарем.

Повість про двоє міст — 15. ОАО

Моя пацієнтка померла перед двома годинами до півночі, в той самий час, за моїм годинником майже в ту саму хвилину, коли я вперше побачив її. Я був сам з нею, коли її безпорадна молода голова тихо схилилася набік, і 'закінчилися всі її земні образи й страждання.

Брати ждали в кімнаті внизу сходів, нетерпляче бажаючи їхати. Я чув їх, коли сидів біля ліжка, як вони били батогами по чоботях і ходили туди й туди.

— Нарешті вона вмерла, — сказав старший брат, коли я вийшов до них.

— Вона вмерла, — сказав я.

— Вітаю тебе, мій брате, — були його слова, коли він повернувся до нього.

Перед тим він давав мені гроші, однак я відкладав узяти їх. Тепер він подав мені суверток з золотом. Я взяв його з його рук, тільки поклав його на стіл. Я обміркував це питання й вирішив не брати нічого.

— Прощу вибачити, — сказав я, — за таких обставин — ні.

Вони поглянули один на одного, проте вклонилися до мене, як і я до них, і ми розійшлися, не сказавши більш і слова. ^{xxxxxx}

Я так утомився, втомився, втомився... нещастя придавило мене. Не можу навіть

перечитати того, що написала ця схудла рука.

На другий день уранці суверток з золотом було залишено коло моїх дверей у невеличкій скринці, з моїм ім'ям на ньому. Я відразу старанно обміркував, що мені робити. Я вирішив того ж самого дня написати до міністра приватного листа, викласти суть випадків, з приводу яких мене було покликано, і місце, куди я їздив, — одно слово, викласти всі обставини. Я знав, як важать впливи двора, і що значить безкарність дворянства, і сподівався, що справи ніколи не вислухають, проте я хотів полегшити свою душу. Я тримав справу в секреті навіть од своєї дружини, і про це я вирішив викласти у своєму листі. В мене не було страху, щоб це загрожувало справжньою небезпекою мені самому; проте я був свідомий, що небезпека може бути для інших, коли інші будуть скомпрометовані тим, що вони знали те, що я знав.

Я був дуже зайнятий у той день і не міг закінчити свого . листа того ж вечора. Я встав задовго раніш мого звичайного часу на другий день, щоб зякінчити його. Лист лежав передо мною, тільки не закінчений, коли мені сказали, що жде леді, яка хоче бачити мене. ^{xxxxxx}

Завдання, яке я поставив собі, стає щодалі більш мені не під силу. Так холодно, так темно, мої почуття так притупилися, сумовитість, що насувається на мене, така страшна.

Леді була молода, чемна й хороша, проте, як видно неприз— начена на довге життя. Вона була дуже схвильована. Вона представилася мені, як дружина маркіза Сент-Евремона. Я зв'язав титул, яким хлопець називав старшого брата з ініціальною літерою, вишитою на шарфі, і мені нетяжко було дійти до висновку, що дуже недавно бачив цього вельможу.

Моя пам'ять ще точна, проте я не можу записати нашої розмови дослівно. Маю підозру, що за мною стежать значно пильніше, і я тільки не знаю, в який час на мене зважають. Вона почасти догадувалася, а почасти й викрила головні факти жорстокої історії, дізналася про участь у ній свого чоловіка, як і про те, що мене закликало було. Вона не знала, що дівчина померла. Вона сподівалася, як говорила вона мені з великим сумом, що вона потайки покаже їй своє жіноче співчуття. Вона сподівалася відвернути небесний гнів од дому, що його давно так ненавидять багато страждальників.

Вона мала підстави думати, що молодша сестра жива, і мала величезне бажання допомогти цій сестрі. Я не міг сказати їй нічого, крім того, що така сестра була, — більше я не знав нічого. Власне вона й прийшла до мене, маючи надію, що я скажу їй ім'я та місце перебування її, — однак і до цього нещасного часу я не знаю ні того, ні того. ^{xxxxxx}

Мені не вистачає паперу. Один аркуш учора відняли в мене, попередивши. Мушу сьогодні скінчити моє оповідання.

Вона була добра, співчутлива леді й нещаслива в своєму заміжжі. Як же могло бути інакше? Брат недовірливо ставився до неї й ненавидів Ті, увесь свій вплив використовував проти неї; вона боялася його и боялася свого чоловіка. Коли я проводив її вниз до дверей, то там у кареті була дитина, гарний хлопчик років двох-трьох.

— Задля нього, докторе, — сказала вона, показуючи на нього заплакана, — я зробила б усе, що тільки могла би, щоб поправити лихо. Інакше він ніколи не буде щасливий у своїй спадщині. В мене є передчуття, що коли не буде за це іншого невинного спокутування, то колись відповідальність за це впаде на нього. Що я можу вважати ще за своє • а такого дуже мало, крім деяких дорогоцінностей — він повинен зробити за перше завдання свого життя — віддати його, разом із співчуттям і сльозами своєї померлої матері, цій покривдженій родині, якщо тільки можна буде розшукати її сестру.

Вона поцілувала хлопця, голублячи його.

— Це задля тебе, мій любий. Ти будеш вірний мені, маленький Шарлю?

Дитина сміливо відповіла:

— Так.

Я поцілував її в руку, вона взяла на руки хлопця й поїхала, і далі голублячи його. Більш я її не бачив.

Вона назвала ім'я свого чоловіка, припускаючи, що я його знаю,—я не додав згадки про нього в своєму листі. Я запечатав листа і, не покладаючись ні на кого, крім власних рук, сам одніс його того ж таки дня.

Того самого вечора, останнього вечора того року, о дев'ятій годині одягнена в чорне людина подзвонила біля моїх дверей, бажаючи бачити мене, і поволі пішла за моїм служником Ернестом Дефаржем, молодим хлопцем, вгору по сходах. Коли мій служник увійшов до кімнати, де я сидів з дружиною, — о, моя дружино, моє серце кохане, моя хороша молода англійко,, жінко, — ми побачили, що той чоловік, про якого ми думали, що він там унизу коло дверей, мовчки стоїть за ним.

— Невідкладний випадок на вулиці св. Гонорія, — сказав він. — Він не затримає мене; карета жде нас.

Ця карета привезла мене сюди, привезла мене до моєї могили. Коли я вийшов з дому, мені ззаду накинули на рота чорний шарф і зв'язали мені руки. Обидва брати перейшли через вулицю з темного кутка і тільки жестом показали, що я той самий, кого їм треба. Маркіз вийняв з кишені листа, що я написав, показав його мені, спалив на свічці ліхтаря, що його тримали перед ним, і затоптав попіл ногою. Не було сказано ні слова. Мене привезли сюди, мене привезли до моєї живої могили.

Коли б за ці страшні роки бог поклав на жорстоке серце одного з братів подати мені якусь звістку про мою дорогу дружину... сказати мені одно слово, чи вона жива, чи мертва... я міг би думати, що він ще не зовсім покинув їх. А тепер я вірю, що знак червоного хреста фатальний для них, і що вони не мають частки в його милосерді. І їх, і їхніх нащадків, до останнього з їхнього роду, я, Олександр Манетт, нещасний в'язень, цієї останньої ночі року 1767-го, в моїх нестерпучих муках, віддаю на суд тих часів, коли за всі ці вчинки повинні будуть дати відповідь. Віддаю їх на суд неба і землі.

Страшний шум зчинився, коли закінчили читати документ. Оповідання викликало наймстивіші пристрасті часу, і в цілій нації не було такої голови, яка б не впала перед ними. Нетяжко було при цьому трибуналі й при цій публіці довести, чому Дефарж не

об'явив цього документа разом з іншими знайденими в Бастилії пам'ятниками й затримав його, ждучи слушного часу. Нетяжко було довести, що св. Антон давно прокляв ненависне ім'я цієї родини й завів його до фатального списку. На землі не було ще такої людини, якої доброчесності й заслуги могли би витримати в такому місці цього дня супроти такого доносу.

Найгірше для обвинуваченої людини було те, що обвинувачуватець був добре відомий громадянин, його власний найближчий друг, батько його дружини. Запеклим жаданням народньої маси було наслідувати непевні доброчесності стародавності й жертви та самозаколення на народньому вівтарі. Тому, коли президент сказав (інакше йому довелося б накласти своєю головою), що добрий лікар Республіки ще більше стане в послузі Республіці, викорінюючи огидну аристократичну родину, і безперечно відчуває священний вогонь і радість, прирікаючи свою доньку на вдовування, а її дитину на сирітство, постало дике зворушення, патріотичне запалення, без найменшого сліду людського співчуття.

А Великий вплив має доктор на тих, що оточують його? промовила мадам Дефарж, сміючися до Помсти. — Спаси його тепер, мій докторе, спаси його.

Кожне подавання голосу викликало рев. Голос один за одним. Рев і шум.

Голосували одностайно. Серцем і походженням аристократ, ворог Республіки, відомий гнобителю народу. Назад до Консьєр— жері. Смерть протягом двадцяти чотирьох годин.

Розділ XI.

СМЕРКАЄ.

Нещасна жінка безневинної людини, тепер засудженої на смерть, упала під присудом, наче її саму вразили смертельно; проте вона не промовила ні єдиного звука, і такий сильний був у неї внутрішній голос, який зауважував їй, що вона одна в цілому світі мусить підтримати його в нещасті, а не збільшувати його, що швидко підвів її навіть од такого удару.

Судді мусіли взяти участь у народній демонстрації на вулиці; засідання трибуналу відкладено було до другого дня. Шум і рух у залі, з якої спішно виходила публіка, ще не затихли, коли Люесі вже стояла, простягаючи руки до свого чоловіка, тільки з любов'ю та втіхою на лиці.

— Коли б мені хоч доторкнутися до нього. Коли б мені ще раз тільки обняти його. О, добрі громадяни, коли б ви мали до нас хоч стільки жалю.

В залі залишився тільки тюремник з двома з тих чотирьох людей, що заарештували його минулого вечора, та Барсад. Народ увесь вийшов на вулицю дивитися на демонстрацію. Барсад запропонував тим, що залишилися:

— Нехай вона обніме його; це ж тільки один момент.

Вони мовчки погодилися, і ті перенесли її поверх лав в залі на підвищене місце, де він, перегнувшись через лаву для підсудних, міг обняти її.

— Прощай, люба коханко моєї душі. Моє прощальне благословення моїй любові.

Такі слова говорив їй чоловік, притискуючи її до свого серця.

— Я можу знести це, коханий Чарлзе. Не журися мною. Дай прощальне благословення нашій дитині.

— Посилаю його через тебе. Цілую її твоїми устами. Кажу їй "прощай" через тебе.

— Мужу мій! Ні! Ще хвилинку!

Він сам вирвався від неї.

— Ми розлучаємося ненадовго. Я почуваю, що це скоро розіб'є моє серце; проте я додержу свій обов'язок, поки зможу, а коли залишу її, то бог дасть їй друзів, як подав мені.

Її батько підійшов за нею і вже хотів упасти на коліна перед ним, та Дарней простяг руку і вхопив його, викликнувши:

— Ні, ні! Що ви зробили, що ви зробили такого, щоб ставати навколяшки перед нами? Ми знаємо тепер, яку боротьбу ви переживали здавна. Ми знаємо тепер, чого зазнали ви, коли догадувалися про моє походження та коли ви дізналися про нього. Ми знаємо тепер, яку природну нехоть ви мусіли перемагати і подолати задля неї. Ми дякуємо вам од нашого щирого серця, з усією нашою щирою любов'ю й пошаною.

Батько замість відповіді тільки вхопився за своє сиве волосся і рвав "його, стогнучи з горя.

— Інакше не могло и бути, — сказав в'язень.— Все складалося на те, що сталося. Цілком даремне я намагався вчинити останню волю моєї бідної матері, і це привело мене до фатального зближення з вами. Ніколи з такого зла не могло вийти добра, щасливий кінець не лежав, в самій природі такого нещасливого початку. Втішайтеся й простіть мене. Небо нехай благословить вас!

Його повели. Дружина випустила його з своїх обіймів і стояла та дивилася услід йому, молитовно зложивши руки і з таким сьйним виразом на лиці, що на ньому була навіть заспокійлива усмішка. Коли ж він зник за тюремними дверима, вона повернулася, люб'яче поклала голову на батькові груди, намагаючися заговорити з ним, і впала до його ніг непритомна.

Тоді вийшов із темного кутка, де стояв до цього часу непорушно, Сідней Картон і підійняв її. Тільки батько й містер Лоррі були з нею. Рука йому тремтіла, коли він підіймав її й підтримував голову; проте вигляд його виявляв не тільки жаль, а й відблиск гордості.

— Однести її до карети? Я не почуваю її ваги.

Він легко доніс її до дверей і ніжно поклав у карету. Її батько й старий друг сіли в карету, а він поруч з візником.

Коли вони доїхали до дверей, де він перед кількома годинами стояв уночі, щоб уявити собі, на який грубий камінь на вулиці ступала її нога, він знов підійняв її і поніс по сходах до їх кімнати. Тут він поклав її на канапку, де її дитина та міс Прос плакали над нею.

— Не повертайте її до притомности, — сказав він тихо до останньої, — їй так краще; навіщо відживляти її, коли вона тільки зомліла.

— Ох, Картоне, Картоне, любий Картоне! — скрикнула маленька Люесі,

підскачовиши и палко обнявши його за шию, в запалі свого лиха. Тепер ви приїхали, і я думаю, що ви щось зробите, щоб допомогти якось мамі і якось врятувати тата. О, погляньте на неї, любии Картоне. Хіба можете ви, що із усіх людей так любите її, зносити, бачивши її такою?

Він нахилився до дитини й притулив її палаючу щічку до свого лиця. Потім ніжно відсунувся від неї й подивився на її непритомну матір.

Перш ніж піду, — сказав він і спинився, — чи можу я поцілувати її?

Потім пригадали, що коли він нахилився й доторкнувся своїми губами до її лиця, то він прошепотів якісь слова. Дитина, що була найближче до нього, говорила потім і оповідала своїм унукам, коли вона сама була гарною бабусею, що вона чула, як він сказав: "Життя за тебе".

Вийшовши до сусідньої кімнати, він враз повернувся до м-ра Лоррі та її батька, що йшли за ним, і сказав до останнього :

— Ви ще вчора мали великий вплив; спробуйте, принаймні, ще один раз. Оці судді, всі, що мають силу, дуже приязні до вас і дуже вдячні вам за послуги,— правда?

— Від мене не ховали нічого, що стосувалося до Чарлза, мене рішучо запевнили, що я врятую його, і я врятував.

Він відповідав з великим неспокоєм і дуже поволі.

— Спробуйте ще раз. Дуже мало залишається до завтрашнього півдня, проте спробуйте.

— Маю спробувати.

— Це добре. Я знаю, що така енергія, як ваша, чинила великі діла раніш цього, — хоч ніколи, додав він усміхаючись, а разом і зідхнувши, — таких великих, як оце. Проте спробуйте. Хоч і мало варте життя, коли зловживаємо ним, а все таки варте таких зусиль. Коли б не це, то ні по чому було б і пожертвувати ним.

— Я піду, — сказав доктор, — прямо до обвинуватця та до президента, піду й до інших, що їх краще й не називати. Я напишу ще й... Однак стривайте. Зараз на вулицях свято, і я ні до кого не доступлюся, аж поки стемніє.

— Це правда. Ну, надія, власне, пропала й небагато втратите, відклавши до вечора. Я хотів би тільки знати, оскільки вам пощастить; хоч пам'ятайте: я ні на що не сподіваюся. Коли ж думаєте, докторе Манетте, побачитися з тими страшними властями?

— Сподіваюся зараз, як стемніє. За годину чи за дві.

— Стемніє скоро після четвертої години. Додамо ще годину чи дві. Якщо я прийду до містера Лоррі о дев'ятій годині, то чи зможу я довідатися, що ви зробили, чи від нашого друга, чи від вас самих?

— Так.

— Щастя вам.

М-р Лоррі провів Сіднея аж до надвірніх дверей і вже виходивши доторкнувся до його плеча й вернув його назад.

— В мене нема найменшої надії, — сказав м-р Лоррі глухим і засмученим голосом.

— В мене теж немає.

— Коли б хто з тих людей, або навіть і всі ті люди разом схилилися до того, щоб помилувати його—а це вже дуже смілива думка; що їм його або чие інше життя? — то я маю сумнів, чи наважилися б вони подарувати йому життя після тієї демонстрації в судовій залі.

— І я тієї самої думки. В тому шумі мені почулося, що впала сокира.

М-р Лоррі сперся рукою на одвірки і схилив на них свою голову.

— Не журіться, — сказав Картон дуже ніжно, — не сумуйте. Я заохочував доктора Манетта до тієї думки тому, що це, як я відчуваю, колись може бути втішним для неї. Інакше вона могла б подумати, що до його життя поставилися дуже недбайливо й допустили загинути, а це може засмучувати Ті.

— Так, так, так, — відповів м-р Лоррі, витираючи собі очі, — ваша правда. Однак він загине; немає вже ніякісінької надії.

— Так. Він загине; немає ніякісінької надії, — як відгук промовив Картон і твердою ногою пішов униз по сходах.

Розділ XII.

ТЕМРЯВА.

Сідней Картон спинився на вулиці, не вирішивши ще остаточно, куди йти: "В Телсонівській банкірській конторі о дев'ятій годині", — сказав він з задумливим лицем. — "Чи не добре мені буде тим часом показатися? Думаю, що так. Краще, щоб ті люди знали, що тут є такий чоловік, як я. Розсудлива обачність, а може и потрібне підготування. Проте обережність, обережність, обережність! Треба добре обмірковувати".

Стримуючи свої кроки, що тепер почали вже прямувати до певної цілі, він пройшовся раз чи двічі темною вже вулицею й Простежив у своїй думці всі можливі наслідки свого замислу. Перше враження підтвердилося. "Краще, — сказав він, остаточно вирішивши для себе питання, — щоб ці люди знали, що тут є така людина, як я". І він повернув прямо до передмістя св. Антона.

Дефарж сьогодні сказав про себе, що він держить винарню В передмісті св. Антона. Для людини, що добре знала місто, не тяжко було самому знайти потрібний будинок, не питавшись нікого. Знайшовши цей будинок, Картон знов вийшов з тих тісних вулиць, пообідав у ресторані й по обіді добре заснув. Вперше за багато років він не пив будь-яких міцних напоїв. З минулого вечора він не пив нічого, крім декількох ковтків легкого вина, а вчора ввечері він поволі вилив горілку в камін м-ра Лоррі, як людина, що назавжди покінчила з нею.

Була сьома година, коли він прокинувся освіжений і вийшов знов на вулицю. Йшовши до передмістя св. Антона, він спинився коло вікна крамниці, де було дзеркало, трохи поправив розв'язаний галь— стух, комір свого плаща і впорядкував розпатлане волосся. Зробивши це, він попрямував до Дефаржевої винарні й увійшов до неї.

Випадково у винарні не було нікого, крім Жака Третього з рухливими пальцями та скрипливим голосом. Ця людина, яку він бачив серед присяжних, пила стоячи коло прилавка й розмовляла з Дефаржами, чоловіком і жінкою. Помста так само брала

участь у розмовах як невідмінний член винарні.

Коли Картон увійшов і попросив (дуже ламаною французькою мовою) невеличку міру вина, мадам Дефарж скинула на нього оком спочатку байдуже, потім пильніше й пильніше, а далі підійшла до нього сама й спитала, що він замовив.

Він сказав знову, що говорив.

— Англієць? — спитала мадам Дефарж, зацікавлено підводячи свої темні брови.

Він подивився на неї так, наче йому тяжко було зрозуміти звук навіть єдиного французького слова, і відповів з попереднім дуже виразним французьким акцентом:

— Так, мадам. Я — англієць.

Мадам Дефарж вернулася до прилавка, щоб налити вина, а він узяв якобінську газету і вдавав, що йому тяжко розуміти, що там написано; він ясно почув, як вона казала:

— Клянуся вам, як він схожий на Евремона.

Дефарж приніс йому вина й сказав йому:

— Добрий вечір.

— Що?

— Добрий вечір.

— А! добрий вечір, громадянину, — сказав він, наливаючи шклянку вина. — О, і вино добре. П'ю за Республіку.

Дефарж вернувся до прилавка й сказав: "І справді, трохи схожий". Мадам відмовила сердито: "Клянусь, що навіть дуже схожий". Жак Третій примирно зауважив: "Тому вам так здалося, що ви про нього дуже багато думаете". Люб'язна Помста додала сміючися: "Так, правда. І ти з таким задоволенням ждеш побачити його ще раз".

Картон стежив за рядками й словами своєї газети, водячи пальцем, з надзвичайно пильним і зосередженим виглядом. Вони всі сперлися руками на прилавок і, близько схилившись один до одного, тихо розмовляли. Помовчавши декілька хвилин, протягом яких вони дивилися на нього, в той час, як він не відривався від газети, уважний до якобінського редатора, вони знов почали свою розмову.

— То правда, що каже мадам,—зауважив Жак Третій.— Чому спинятись? Це так переконуюче. Чому спинятись?

— Все так, все так, — міркував Дефарж, — проте треба ж десь спинитись?

— На викоріненні, — сказала мадам.

— Чудово, — крикнув Жак Третій. Помста так само притакнула дуже радо.

— Викорінення — добра засада, моя дружино,—сказав Дефарж, трохи стурбований; — взагалі я не від того. Проте цей доктор страждав багато; ви бачили його сьогодні; ви стежили за його лицем, коли читали папера.

— Я стежила за його лицем, — повторила мадам зневажливо й досадливо. — Так, я стежила за його лицем. Я спостерегла, що то не було лице справжнього друга Республіки. Нехай краще стежить за своїм лицем.

— І ти стежила, моя дружино, — сказав Дефарж з докором, — за тугою його доньки, що мусить бути подвійною тугою для нього.

— Я стежила й за його донькою, — повторила мадам, — так, я стежила за його донькою більш, ніж хто інший. Я стежила за нею сьогодні, я стежила за нею й іншими днями. Я стежила за нею в судовій залі, я стежила за нею й на вулиці коло в'язниці. Мені треба тільки піднести пальця...—Здавалося, що вона й справді піднесла його (Картон, слухаючи, ввесь час дивився в газету) і стукнула ним по прилавку так, ніби впала, сокира.

— Чудова громадянка! — крикнув присяжний.

— Вона — янгол! — сказала Помета й обняла її.

— Щодо тебе, — говорила далі мадам невблаганно, звер— таючися до свого чоловіка, — коли б це залежало від тебе, — на щастя це не так, — ти б і тепер звільнив того чоловіка.

— Ні, — запротестував Дефарж. — Ні, хоч для цього треба б було піднести тільки оцю шклянку. Однак, я на цьому й скінчив би. Я кажу: спинімось на цьому.

— Отже глядіть, Жаку, — гнівно сказала мадам Дефарж, — гляди і ти, моя маленька Помсто, — глядіть обоє. Слухайте. За інші провини, як тиранів та гнобителів, я давно вже прирекла цей рід у моєму списку на знищення й викорінення. Спитайте мого чоловіка, чи це так?

Так, погодився Дефарж, хоч його и не питали.

На початку великих днів, коли піддалася Бастілія, він знаходить сьогоднішнього листа й приносить його додому, і серед ночі, ^коли тут не. було нікого й крамницю було зачинено, ми читали його, на цьому самому місці, при світлі цієї самої лампи. Спитайте мого чоловіка, чи це так?

— Так, — погодився Дефарж.

Тієї ночі, я кажу йому, коли листа було дочитано й лампа догоріла и займалося на світ, що маю оповісти йому тайну. Спитайте його, чи це так?

Так, знову ствердив Дефарж.

Я оповідаю йому цю тайну. Я б'ю в ці груди цими двома руками, як б ю тепер і кажу йому: "Дефарже, мене виховано серед рибалок на морському березі, а та селянська родина, що її так покривдили два брати Евремони, як описує той Бастіль— ський лист, — моя родина, Дефарже; сестра того хлопця, що його поранено на смерть, була моя сестра; той чоловік був чоловіком моєї сестри; та ненароджена дитина була її дитиною; той брат був моїм братом, той батько був моїм батьком; ті мерці — мої мерці, і я дістала спадок вимагати відповіді за всі ті вчинки". Спитайте його, чи це так?

— Так.

— Отож скажіть ви бурі и вогневі, де спинитися, — сказала мадам, — тільки не кажіть мені.

Обидва її слухачі захоплені були смертельною ненавистю — Картон почував, яка вона була бліда, не бачивши її, — і обоє радісно похваляли її. Дефарж, слаба меншість, нагадав кількома словами про жалісливу маркізову дружину; однак міг здобути від своєї дружини тільки повторену її останню відповідь: "Так говори бурі й вогневі, де спинитися, а не мені".

Почали приходити гості, і гурток розійшовся. Англієць заплатив за своє вино, довго й натужно перелічував решту й спитав, як чужинець, дорогу до Національного Палацу. Мадам Дефарж підвела його до дверей і, показуючи дорогу, поклала йому руку на плече. Англійцеві спало на думку, що було б дуже добрим вчинком схопити цю руку, піднести її і ткнути під неї гостро й глибоко.

Однак він пішов своєю дорогою, і незабаром його поглинула тінь тюремної стіни. В призначений час він вийшов звідтіля і знов пішов до кімнати м-ра Лоррі; старий джентлмен дуже схвилювано ходив туди й сюди. Він сказав, що до цього часу був у Люесі й залишив її декілька хвилин тому, щоб прийти сюди, як умовилися. Батька її він не бачив від того, як він залишив банк о четвертій годині. В неї ще була деяка мала надія, що його заступництво може врятувати Чарлза, проте вона дуже зменшилася. Минуло вже більш, як п'ять годин: де ж він міг бути?

М-р Лоррі ждав до десятої години; однак доктор Манетт не повертався; йому не хотілося залишати Люесі саму надовще, і було вирішено, що він піде назад до неї й прийде знов до банку опівночі. Тим часом Картон залишиться сам біля каміна ждати доктора.

Він ждав і ждав; вдарило й дванадцять, а доктор Манетт не повертався. Прийшов знову й м-р Лоррі і не приніс ніяких звісток. Де він міг бути?

Вони обмірковували це питання і вже навіть почали мріяти на якісь надії, покладаючися на те, що його так довго немає, аж ось вони почули, що він іде по сходах. За хвилину він прийшов до кімнати, — стало ясно, що все пропало.

Чи він справді був у кого, чи ввесь той час блукав вулицями, так ніколи про це й не дізналися. Він стояв, витріщивши на них очі, а вони ні про що не спитали його, бо лице його сказало їм усе.

— Не можу знайти його, — сказав він, — а мушу мати його. Де він?

Голова й шия були голі, він говорив, безпорадно озираючися навкруги, потім скинув свій сертук і кинув його на підлогу.

— Де мій ослін? Я скрізь шукав мого ослона й не міг знайти його. Що вони зробили з моєю роботою? Час короткий: я мушу закінчити ці черевики.

Вони подивилися один на одного, і серця їм завмерли.

— Ну, що ж? — сказав він нещасним плаксивим голосом, — пустіть мене працювати. Дайте мені мою роботу.

Не одержавши ніякої відповіді, він почав рвати на собі волосся й тупотіти ногами, як вередлива гдитина.

— Не мучте бідної пропащої людини, — благав він їх із страшним криком, — дайте ж мені мою роботу. Що буде з нами, коли тих черевиків не буде скінчено цієї ночі.

Пропаций, зовсім пропаций!

Було так ясно, що не було ніякої надії урезонювати його або опитуватися привести його до пам'яті, що обидва, наче умовившись, поклали руки на його плечі заспокоюючи, посадили його перед огнем і обіцяли невідмінно знайти йому роботу. Він сів на крісло, зігнувся над жевріючим вугіллям і проливав сльози. Наче все те, що

сталося від того ч[^]су, як він був на горищі, було скороминущою фантазією, мрією; м-р Лоррі бачив перед собою ту саму зігнуту постать, яку він колись застав у Дефар— жевій комірці.'

Хоч як вони зворушені й пригнічені були жахом, побачивши таке несподіване руйнування, проте не час було вдаватися в такі почуття. Обом їм надто ясно прийшла на думку його самотня донька, що втратила свою останню надію й підпору. Знов, наче умовившись, вони подивилися один на одного з тією самою думкою на лиці. Картон перший висловив її.

— Остання надія пропала, а втім вона була невелика. Так, краще відвести його до неї. Однак перш ніж ви підете, можете ви на єдиний момент уважно вислухати мене? Не питайте мене, чому я роблю такі розпорядження, і дайте мені обіцянку, що ви точно виконаєте те все, що я скажу. Я маю на те причини... й причини ґрунтовні.

— Не маю сумніву, — відповів м-р Лоррі, — кажіть.

Тим часом постать на кріслі між ними одноманітно хиталась туди й сюди і стогнала. Вони говорили таким тоном, наче сиділи вночі коло ліжка хворого.

Картон нахилився, щоб підняти з підлоги сертука, який майже заплутався йому між ногами. Коли він робив це, з кишені впала на підлогу записна книжка, в якій доктор звичайно носив список того, що йому треба зробити протягом дня. Картон взяв її й там побачив згорнутий папір.

— Погляньмо лише на нього, — сказав він. М-р Лоррі кивнув головою на знак згоди. Він розкрив його і викликав: — Оце добре.

— Що таке? — спитав зацікавлений Лоррі.

— Хвилинку. Я про це згадаю в свій час. — Поперше, — він засунув руку в свій сертук і витяг звідтіля другий папір, — це свідоцтво, що дає мені право виїхати з цього міста. Погляньте на нього. Бачите?.. Сідней Картон, англієць.

Містер Лоррі тримав його розкритим у руках, дивлячись на його серйозне лице.

— Сховайте його для мене до завтра. Як пам'ятаєте, я побачу його завтра, і краще не брати його з собою до в'язниці.

— Чому?

— Не знаю: вважаю за краще не брати. Тепер, візьміть цей папір, що його носив із собою доктор Манетт. Це таке саме свідоцтво, яке дає право йому, його доньці з дитиною повсякчас виїхати за заставу й закордон. Бачите?

— Так.

— Мабуть він здобув його вчора, як останній і крайній засіб проти можливого лиха. Коли його датовано? А втім, це нічого не важить; не спиняйтеся, щоб ще дивитися; покладіть старанно його разом із вашим і моїм власним документом. А тепер пильнуйте. Я ніколи не мав сумніву до цієї останньої чи двох годин, що він має або міг мати такого папера. Він добрий доки його не скасували. Проте незабаром можуть скасувати, а я маю підстави гадати, що його скасують.

— їм не загрожує небезпека?

— Вони у великі небезпеці. їм загрожує небезпека доносу від мадам Дефарж. Я це

знаю від неї самої. Я підслухав сьогодні ввечері слова тієї жінки, що змалювали ту небезпеку найяскравішими фарбами. Я не тратив марно часу и зараз бачився з шпигуном. Він підтвердив мої здогадки. Він знає, що дроворуб, який живе коло тюремних мурів, відданий Дефаржам, 4 мадам Дефарж навчила його сказати, що він бачив, коли вона — він ніколи не називав Люссиного імення, — подавала знаки й сигнали в'язням. Легко передбачати, що зачіпка буде звичайна: змова у в'язниці, і що це загрожуватиме її життю... може життю її дитини... а може й батьковому... бо їх обох бачили з нею на тому місці. Ви не дивіться на мене з таким жахом. Ви мусите врятувати їх усіх.

— Нехай саме небо допоможе мені, Картоне. Тільки як?

— Зараз скажу вам, як. Все залежатиме від вас, і, звичайно, ніхто краще за вас не виконає цього. Цей новий донос напевне не вчинено буде до післязавтра, може за два або за три дні, а ще правдоподібніше, що й за тиждень по цьому. Ви знаєте, що вважають за кримінальний злочин — бути в жалобі або співчувати жертвам гільйотини. Вона та її батько безперечно будуть винні в такому злочині, а ця жінка (немає сили описати її ненависть) зажде, щоб таким чином зміцнити свою справу й певніше погубити їх. Ви слухаєте мене?

— Так уважно й з таким довір'ям до того, що ви кажете, що на момент спускаю з очей навіть це нещастя, — сказав м-р Лоррі, доторкаючись спинки докторового крісла.

— У вас гроші, і ви можете забезпечити всі засоби, щоб якнайшвидше доїхати до берега. Вже декілька днів тому ви скінчили всі підготування, щоб повернутися до Англії. Завтра раненько майте наготові коней, щоб могли вирушити в дорогу о другій годині дня по обіді.

— Буде зроблено.

Він говорив це так палко й надхнено, що м-р Лоррі й собі розпалився і став таким жвавим, як молодий.

— У вас благородне серце. Чи не казав я, що ні на кого ми не могли би звіритися краще, ніж на вас. Скажіть їй сьогодні, що та небезпека, яка загрожує їй, загрожує і її дитині та її батькові. Наполягайте на цьому, бо сама вона радо поклала б свою милу голову поруч з чоловіковою.

Він затнувся на хвилину, потім почав говорити далі, як і раніш:

— Задля її дитини й задля батька переконайте її, що потрібно їй залишити Париж разом з ними і з вами тієї самої години. Скажіть їй, що таке було останнє розпорядження її чоловіка. Скажіть їй, що від цього залежить більше, ніж вона наважиться думати й сподіватися. Ви гадаєте, що батько її, навіть у такому сумному стані, послухається її, — чи так?

— Я певен того.

— Я так само думав. Спокійно й рішучо виконайте всі розпорядження тут, у дворі, навіть, щоб усі сиділи на своїх місцях у кареті. В момент, як я прийду до вас, беріть мене і від'їжджайте.

— Розумію так: я жду вас у всякім разі.

Моє свідоцтво у ваших руках з іншими документами, як ви знаєте, і залишіть для мене місце. Ждіть тільки, поки моє місце буде зайняте, і тоді прямо до Англії.

Ну, сказав м-р Лоррі, схопивши його гарячу, проте й міцну й тверду руку, в такім разі не все залежатиме від однієї старої людини, поруч зо мною буде молодий і палкий чоловік.

Обіцяйте мені урочисто, що ніщо не вплине на вас так, щоб змінити плян, який ми оце встановили й поручилися один одному.

— Ніщо, Картоне.

— Згадайте собі мої слова завтра: найменше відхилення від цього пляну, або запізнення, хоч би які були підстави, може спричинитися до того, що ні єдине життя не буде врятоване і що багато неминучо буде віддано на жертву.

— Пам'ятатиму.

— Сподіваюся вірно виконати свою роль.

Хоч він сказав це з поважною й серйозною усмішкою, хоч він навіть поцілував руку старому, проте він не прощався з ним. Він допоміг йому розбуркати постать, що хиталася перед тліючим вугіллям, надягти на нього сертука й капелюха, а потім виманити його, щоб пошукати де заховані ослінчик і робота, що він так жалісно просив у них. Він ішов по другий його бік і провів його аж до двору того будинка, де повинно було пережити страшну ніч те зажурене серце, що було таке щасливе в той пам'ятний час, коли він відкривав йому своє спустіле серце. Він увійшов у двір, залишившись тут на декілька хвилин сам, подивився вгору на світло у вікні її кімнати. Перед тим, як піти, він думкою послав їй своє благословення и останнє "прощай".

Розділ XIII.

П'ЯТДЕСЯТ ДВА.

В темній в'язниці Консьєржері засуджені цього дня ждали своєї долі. Їх було стільки, скільки тижнів у році. П'ятдесят два мали сьогодні опівдні поплисти на відпливі міського життя до безмежного моря вічності. Не встигли ще вони вийти із своїх камер, як на їх місце вже призначено було нових позитильців; ще кров їх не сплилася з кров'ю, що її пролито було вчора, а вже було виготовано ту кров, що завтра повинна змішатися з їхньою.

Відрахували п'ятдесят два. Від головного відкупника сімдесяти років, якого всі багатства не могли купити йому життя, до двадцятирічної швачки, якої бідність і неосвіченість не врятували її. Фізичні хворості, що починаються від людських вад і недбайливості, хапають жертви з кожного стану; і страшна моральна розруха, що зародилася в невимовних стражданнях, нестерпучому пригніченні, безпосередній байдужості, однаково знищує, не розбираючи.

Чарлз Дарней, сам у своїй камері, не втішав себе обманливими надіями відколи повернувся з трибуналу. В кожному рядку заслуханого в суді оповідання він чув присуд собі. Він цілком розумів, що ніякий особистий вплив не зможе врятувати його, що його засудили власне мільйони і що одиниці не могли ні в чому допомогти йому.

З усім тим не легко було підготуватися спокійно на те, що він мусів знести, коли

перед ним, як живий, стояв образ коханої дружини. Міцно він прив'язаний до життя й дуже, дуже тяжко було розірвати цей зв'язок. Поступовими зусиллями він деякою мірою ослаблював їх у одному місці, однак тим тугіше вони стискували його в іншому місці; і коли він усю силу зосередив на цій руці, і вона піддавалася, тоді знов та стискувалася. Думки наздоганяли одна одну, а серце бешкетувало й розпалювалося, сперечаючися проти поступки. Коли ж він на хвилину и піддавався, тоді його дружина й дитина, що мали жити після нього, протестували проти того й докоряли його егоїзмом.

Проте все це було тільки спочатку. Не в довгім часі поставали міркування, що немає неслави в тій недолі, яку він має зазнати, що численні люди йдуть тією самою дорогою, засуджені несправедливо, і йдуть твердо,—і ця думка підсилювала його.. А за тим з'являлася ще думка, що від його спокійної мужности значною мірою залежить душевний спокій тих, що любі йому. Так, потроху він довів себе до втихомиреного стану; його думки піднеслись далеко вище, і на нього зійшло заспокоєння.

Він пройшов увесь цей останній душевний шлях перш, ніж стемніло того вечора, коли його засудили. Йому дозволено було купити матеріяли до писання й свічку, і він сів і писав аж до— того часу, коли у в'язниці повинні були гасити світло.

Він написав довгого листа до Люесі, оповідаючи їй, що він нічого не знав про ув'язнення її батька, поки не почув про це від неї самої, і що він, як і вона, не знав, що його батько й дядько були відповідальні за те нещастя, поки не прочитано було того листа. Він уже раніш пояснював їй, що він заховав, од неї своє справжнє ім'я, яке він покинув, тому що це була єдина умова — тепер цілком зрозуміла, яку її батько постановив до її шлюбу, і що це була єдина обіцянка, на якій він настоював уранці перед шлюбом. Він просив її, задля її батька, ніколи не допитуватися, чи батько її забув про існування, листа, чи йому нагадала за нього історія лондонської башти, що він оповідав якось у неділю під любим явором у саду. Коли він зберіг певні спомини про того листа, то безперечно він гадав, що той лист загинув разом з Бастилією, бо він не знаходив згадки про нього серед тих решток од в'язнів, які натовп одкрив там і про які потім опубліковано було скрізь. Він просив її — хоч і знав, — що це зайве, — заспокоювати батька, заглиблюючи в ньому всіма ніжними засобами, які тільки вона може вигадати, ту правду, що він не зробив нічого, за що міг би справедливо докоряти собі, і що навпаки — він раз-у-раз забував задля них про себе. Він закликав її, пам'ятаючи його останню вдячну любов і благословення и перемагаючи свій сум, присвятити себе їх любій дитині та втішати батька.

До самого батька він писав у тому самому тоні, тільки виразно додав, що його піклуванню він доручив свою дружину и дитину. Він висловив йому це дуже рішучо, сподіваючись відвернути його від очайдушности або від небезпечного повороту давнього стану, що, як він передчував, цілком можливий.

✖М-рові Лоррі він доручив їх усіх і з'ясував йому стан своїх матеріяльних справ. Він додав декілька виразів про свою вдячну приязнь і щиру прихильність і на тому скінчив свою роботу. Ні єдиним словом він не згадав про Картона. Його голова була така повна

іншим, що він ні разу й не подумав про нього.

Він встиг дописати світло. Лежачи на своє солом'яне ліжко, він гадав, що все покінчив з цим світом.

Проте крізь сон він вабив його назад і показувався в сяйних образах. Вільний і щасливий він знов у старому будинкові в Соґо (хоч він ні в чому не був подібний до справжнього будинка), незбагнено звільнений із в'язниці, — на серці йому легко; він знову з Люесі, і вона сказала йому, що все то був сон, і що він ніколи не виїздив із дому. Момент повного забуття, — і тоді його навіть уже покарали, і він повернувся до неї, мертвий і замирений, проте в ньому не було ніякої зміни. Ще момент забуття — і він прокинувся темного ранку, несвідомий, де він був і що з ним трапилося, покине блиснула в його голові думка: "Це день моєї смерти".

~ Так минули години до того дня, коли мали впасти п'ятдесят дві голови. І тепер, коли він заспокоївся і сподівався, що стріне смерть із спокійним героїзмом, у його невсипущих думках почався новий процес, яким дуже тяжко було опанувати.

Він ніколи не бачив тієї машини, що мала закінчити його життя. Як високо сягала вона понад землею, скільки в ній було сходів, де його поставлять, як доторкнуться до нього, чи руки, що братимуть його, будуть закривавлені, на який бік повернуть його лицем, чи він буде першим, чи може останнім: такі й багато подібних питань, що ними ніяк не могла керувати його воля,

Повість про двоє міст — 16, 225 знов і знов напосідали на нього. Вони не мали нічого спільного зі страхом, — страху він не почував. Найпевніше, що вони походили з дивного бажання, що напосідало на нього, знати, що йому робити, коли прийде час, — бажання, що так дивоглядно не відповідало декільком скороминущим хвилинам, до яких воно стосувалося. Дивно, що це вже було подібно до того, наче якийсь інший дух у ньому спостерігає те, що буде з ним, а не його власний дух.

Минали години; він ходив туди й сюди, а дзвін бив числа їх, яких йому вже не доведеться почути знов. Минула наза— всігди дев'ята година, потім десята, одинадцята, дванадцята мала минути навіки. Тяжким зусиллям він переміг той дивний процес думок, що охопив його останніми хвилинами, і він опанував їх. Він ходив туди й сюди, потихеньку повторюючи їх імення. Боротьба закінчилася. Він міг ходити туди й сюди, вільний від думок, що бентежили , його.

Минула назавсідги дванадцята година.

Йому сказано було, що остання для нього година буде третя, а він знав, що його покличуть трохи раніш, оскільки тяжкі повозки їхали вулицями досить поволі. Тому він вирішив вважати другу годину за останній свій час і за цей проміжок так підсилити себе, щоб потім бути спроможним підтримувати інших.

Зложивши навхрест руки на грудях, він рівномірними кроками походжував туди й сюди й був зовсім не схожий на того в'язня, що ходив туди й сюди у ля-Форсі. Без найменшого здивовання він чув, як ударило годину. Година була така сама довга, як і більшість інших. Побожно подякувавши небу за те, що до нього повернулося самовладання, він подумав: "Тепер ще тільки одна година", і знову почав ходити.

В мурованім коридорі кроки, коло самих дверей. Він спинився.

Ключа всунуто в замок і повернуто. Перед тим, як одчинити двері, або тоді, коли вони відчинялися, хтось сказав тихо по-англійському: "Він ніколи не бачив мене тут; я ховався від нього. Ідіть сами, я пожду тут. Не гайте часу".

Двері швидко відчинили й замкнули, і перед ним стояв лице в лице Сідней Картон; він спокійно й пильно дивився на нього, з світлою усмішкою, приклавши палець до губів на знак обережності.

В його погляді було щось такого сяйного й дивного, що першої хвилини в'язень підпав у сумнів, чи його поява не походила з його фантазії. Однак він заговорив, і це був його голос; він узяв в'язня за руку, і це був справжній стиск.

— Із усіх людей на світі ви найменше сподівалися побачити мене! — сказав він.

— Я не міг повірити, щоб це були ви. Я й тепер ледве вірю цьому. Вине...—враз виникло в його голові побоювання... — в'язень?

— Ні. Я випадково маю силу над одним із тюремників і через те стою тут перед вами. Я прийшов од неї... вашої дру— яини, любий Дарнею.

В'язень стиснув йому руку.

— Я приношу просьбу від неї.

— Яку саме?

— Найпильнішу, палку и невідступну просьбу, сказану до вас найщирішим тоном такого любого вам голосу, що ви його добре пам'ятаєте.

В'язень одвернув лице своє набік.

— Вам ніколи питати мене, чому я приношу цю просьбу й що вона значить, і мені ніколи оповідати вам. Ви мусите виконати її. Скиньте свої чоботи і взуйте мої.

Коло стіни в камері був стілець, позад в'язня. Картон, тискаючи його вперед, вмент посадив його й стояв над ним без чобіт.

— Взувайте мої чоботи. Візьміть їх у руки; беріть їх. Швиденько.

— Картоне, вислизнути з цього місця неможливо; цього ніколи неможливо зробити. Ви тільки вмерете зо мною. Це — божевілля.

— Було б божевіллям, коли б я просив вас тікати. Хіба ж я кажу вам це? Коли я скажу вам вийти цими дверима, говоріть мені, що це божевілля, і залишайтеся тут. Обмінюймося гальстухами й плащами. А тим часом дозвольте мені розв'язати вам цю стьожку з волосся й розкудлати вам волосся, як у мене.

Надиво швидко і з силою волі й рухів, що здавалися цілком надприродними, він перевів усі ці зміни в ньому. В'язень був у нього в руках, як мала дитина.

— Картоне! Любий Картоне! Це божевілля! Цього неможливо виконати; цього ніколи неможливо зробити; це вже пробували й ніколи не щастило. Благаю вас не додавайте своєї смерти до жалю моєї смерти.

— я ж прошу вас, мій любий Дарнею, йти цими дверима? Коли я попрошу у вас цього, відмовтеся. Ось перо, атраменті папір на столі. Чи досить тверда у вас рука, щоб написати?

— Була твердою, коли ви увійшли.

— Нехай же буде знов твердою й пишіть, що я диктуватиму. Швиденько, дуже, швиденько.

Притиснувши руку до спантеличеної голови, Дарней сів до столу. Картон, заложивши праву руку за пазуху, стояв біля нього.

— Пишіть точно, як я скажу.

— На кого адресувати?

— Ні на кого! — Картон ще тримав руку за пазухою.

— Поставити число?

— Ні!

За кожним питанням в'язень оглядався. Картон, стоячи над ним з рукою за пазухою, дивився на нього зверху вниз.

— Коли ви згадаєте собі, — говорив Картон диктуючи, — давню розмову між нами, то ви легко зрозумієте все, побачивши ці рядки. Я знаю, що ви пам'ятаєте ті слова. Ваша вдача не така, щоб забути їх.

Він витяг був руку з-за пазухи; в'язень, написавши це, випадково озирнувся на нього, якимось тороплено й здивовано; рука спинилася, стиснувши щось.

— Ви написали: "щоб забути їх"?— спитав Картон.

— Написав. Що у вас у руках, зброя?

— Ні; я неозброєний.

— То що ж у вас у руках?

— Зараз будете знати. Пишіть ще декілька слів. Він диктував знов: "Я вдячний, що настав час, коли я можу довести їх. Те, що я роблю, не повинно бути підставою, щоб жалкувати або горювати". — Проказуючи ці слова и пильно дивлячись на того, що писав, Картон потроху и тихо наближав свою руку до його лиця.

Перо випало з Дарнеевих пальців на стіл, і він неухважно— дивився навкруги себе.

— Що це за пара така?

— Пара?

— Щось мені перешкоджає!

— Я нічого не помічаю; тут не може бути нічого такого. Візьміть перо и кінчайте. Поспішайте, поспішайте.

В'язень силкувався зосередити свою увагу, наче пам'ять його ослабла, або здібності розладилися. Він подивився на Картонна затуманеними очима й важко дихав. Картон знов поклав, руку за пазуху й твердо дивився на нього.

— Поспішайте, поспішайте.

В'язень знов схилився над папером.

— Коли б було інакше, — Картонова рука знов обережно й тихо спустилася, — то я ніколи б не скористався з давньої нагоди. Коли б було інакше, — рука була коло в'язневого лиця, — то я тим більше зумів би відповідати. Коли б було інакше...— Картон подивився на перо й побачив, що воно малювало якісь незрозумілі знаки.

Картонова рука більше не рухалася до грудей. В'язень схопився з докірливим поглядом. Однак Картонова рука твердо взяла його за ніздрі, а лівою рукою він обняв

його за стан. Декілька хвилин він слабо боровся з людиною, що прийшла покласти своїм життям за нього, проте за момент він лежав на підлозі непритомний.

Швидко, рукою твердою, як і його серце, Картон надяг на себе в'язневу одягу, що лежала поруч, зачесав назад волосся і зав'язав його стьошкою, що той носив. Потім він тихо покликав: "Ідіть сюди. Ідіть". Шпигун увійшов.

— Бачите? сказав Картон, подивившись на нього, і став на одно коліно над непритомною фігурою, щоб покласти йому за пазуху папір, — ваш риск був невеликий.

— М-ре Картоне, відповів шпигун, боязко перебираючи пальцями, — риск мій не такий серед теперішньої метушні, якщо ви цілком виконаєте нашу умову. ~

— За мене не бійтеся, Я буду вірним до смерті.

— Ви мусите бути, м-ре Картоне, щоб числом було правильно п'ятдесят два. Якщо ви зробите його правильним у цьому одязі, то мені нічого боятися.

— І не бійтеся. Незабаром я неспроможний буду шкодити вам, а решта незабаром буде далеко відціля. Тепер, кличте допомогу и беріть мене до карети.

— Вас? — сказав шпигун нервово.

— Його, того чоловіка, з яким я помінявся. Ви вийдете ворітьми, якими мене привели сюди.

— Звичайно.

— Я був дуже слабкий і блідий, коли ви мене вели сюди, а тепер слабкий знепритомнів. Прощальна розмова остаточно знесилила мене. Такі речі трапляються тут часто. Ваше життя у ваших власних руках. Швиденько. Кличте допомогу.

— —Заприсягніться, що ви мене не зрадите, — сказав тремтячий шпигун, спинившись ще на хвилину.

— Чоловіче, чоловіче! — відповів Картон, тупнувши ногою, — чи не заприсягався я вже урочистою клятвою йти до кінця, а ви тепер марно тратите дорогі хвили. Візьміть його сами до двору, посадіть його сами в карету, покажіть його сами м-рові Лоррі, скажіть йому сами, щоб не давали йому нічого такого, що могло б очутити його крім повітря й нагадайте мої слова минулого вечора та його обіцянку минулого вечора, і нехай "ІДУТЬ. "

Шпигун вийшов, а Картон сів до столу, підперши руками голову. Шпигун зараз повернувся з двома чоловіками.

— Ось-як, — сказав один з них, споглядаючи на лежачу постать. — Так засмутився, що приятель його виграв у льотереї святої гільйотини?

— Добрий патріот, — сказав другий, — навряд би дуже задумував, коли б аристократ витяг чистого квитка.

Вони підняли непритомну постать, поклали її на носилки, залишили їх коло дверей, і нахилилися, щоб винести її.

— Часу мало, Евремоне, — сказав шпигун пересторожливим голосом.

— Добре знаю, — відповів Картон. — Подбайте про мого приятеля, прошу вас, і залишіть мене,

— Ну, йдіть, хлоп'ята, — сказав Барсад. — Піднімайте його і йдіть.

Двері замкнено, і Картон залишився сам. Напруживши свої сили, він якнайпильніше прислухався; він прислухався до кожного звуку, що міг відзначити підозру або сполох. Ніде не чути було нічого. Ключі поверталися, скрипіли двері, кроки відбивалися десь далеко коридорами: ніде не постало ні крику, ні галасу, що здавалися б незвичайними. Дихаючи тепер вільніше, він сів до столу і знов прислухався, поки пробило дві години.

Тепер до нього почали досягати звуки, яких він не боявся, бо він здогадувався про їх значення. Багато дверей відчинено було одні за одними, а вкінці і його двері. Тюремник, із списком у руці, заглянув до нього і тільки сказав: "Ідіть за мною, Евре—моне!" — і він пішов за ним у велику темну кімнату, що була на відстані. Був тьмяний зимовий день, і через темнуватість у кімнаті и надворі він міг тільки неясно розпізнавати інших, що їх привели сюди, щоб зв'язати руки. Дехто стояв, дехто— сидів, дехто ридав і неспокійно рухався, — проте таких було* мало. Переважна більшість була мовчазна й спокійна і втупила очі в землю.

Він стояв коло стіни в темному кутку, поки приводили декого з п'ятдесяти двох після нього; як ось один затримався на ходу, щоб обняти його, яко знайомого. Він страшенно злякався, щоб не відкрили його; однак той пішов далі. Незабаром після цього молода жінка, з худенькими дівочими формами,, з приємним хоч і змарнілим та блідим лицем, з широко розкритими лагідними очима, встала з лавки, на якій сиділа, і підійшла. поговорити з ним.

— Громадянину Евремоне, — сказала вона й приторкнулася до нього своєю холодною рукою, — я бідна и незначна швачка,, що була з вами в ля-Форсі.

Він промовив тихо:

— Правда. Я тільки забув, за що вас обвинувачували?

— За змови. Хоч праведне небо знає, що я неповинна ні в чому. Чи ймовірно це? Кому спаде на думку змовлятися з таким нещасним і незначним створінням, як я?

Безпорадна усмішка, з якою вона вимовила ці слова, так зворушила його, що сльози навернулися йому в очі.

— Я не боюся вмерти, громадянину Евремоне, однак я нічого не заподіяла. Я згодна вмерти, якщо моя смерть буде корисна Республіці, яка має подати стільки добра нам бідним. Проте я не розумію, громадянину Евремоне, як це може статися. Таке нещасне, слабе й незначне створіння!

Це було останнє на цім світі, що мусіло зігріти и пом'якшити його серце, — і воно зігрілось і пом'якшилось співчуттям до цієї нещасної дівчини.

— Я чула, що вас звільнено, громадянину Евремоне. Я сподівалася, що це правда.

— Був звільнений. А проте мене знов заарештовано и засуджено.

— Коли я піду з вами, громадянину Евремоне, то чи дозволите ви мені тримати вас за руку? Я не боюся, однак я така мала й така слаба, а це надасть мені більше мужности.

Коли вона підвела свої лагідні очі на його лице, він побачив у них відразу сумнів, а потім здивовання. Він стиснув її молоді пальці, схудлі від праці и голоду, і приклав свій

палець до губів.

— Ви вмираєте за нього? — прошепотіла вона.

— І за його дружину та дитину. Тс!.. Так.

— О, невідомий, дозволисте триматися за вашу сміливу руку?

— Тс!.. Так, моя бідна сестро, до кінця.

Ті самі тіні, що падали на в'язницю, падали тієї самої години раннього півдня біля застави, з натовпом навколо неї, коли наблизилась до неї карета, що від'їздила з Парижу, задля обслідування.

— Хто їде? Хто там у середині? Папери!

Папери подано и прочитано.

— Олександр Манетт. Лікар. Француз. Котрий буде?

— Ось він; цей безпомічний, що промовляє щось незрозуміле, подорожує стара людина, — його й позначено.

— Громадянин очевидно несповна при розумі? Революційна гарячка була йому не під силу?

— Надто не під силу.

— А! Багато хто терпить від неї. Люесі. Його донька. Француженка. Котра буде?

— Ось вона.

— Очевидячки мусить бути так. Люесі, дружина Евремо— на, — так?

— Так.

— А! Евремон має інше призначення. Люесі, її дитина. Англійка. Це вона?

— Вона й нікому іншому бути.

— Поцілуй мене, Евремонова дитино. От, ти поцілувала доброго республіканця — щось нового в цій родині; пам'ятай це. Сідней Картон. Адвокат. Англієць. Хто буде?

— Він лежить там, у кутку карети. То він позначений.

— Очевидячки, англійський адвокат зомлів?

— Сподіваємося, що він прийде до притомности на свіжому повітрі. Взагалі він квола людина, а оце зараз він розлучився з приятелем, що чомусь не подобався Республіці.

— Та й тільки? Це ще не велике лихо. Багато тепер не подобаються Республіці и мусять дивитися в маленьке віконце. Джервіс Лоррі. Банкір. Англієць. Хто це?

— Це я. Безперечно, бо я останній.

Джервіс Лоррі відповідав на всі попередні питання. Джервіс Лоррі виліз із карети й стояв коло неї, поклавши руку на дверці й розмовляв з урядовцями. Вони, не поспішаючи, обходять навколо карети, не поспішаючи лізуть на передок, щоб подивитися невеличкі пакунки, що лежали на даху. Селяни товпляться навколо карети, наближаються до дверей і зазирають у середину; мала дитина на руках матері простягає свою коротку ручку, щоб доторкнутися до дружини аристократа, що пішов до Гільйотини.

— Ось ваші папери, Джервіс Лоррі, підписані.

— Можна їхати, громадянину?

— Можна їхати. Поштарі, вперед. Щасливої дороги.

— Бувайте здорові, громадяни! — І перша небезпека минула.

Це знов були слова Джервіса Лоррі; він побожно згорнув руки и дивився вгору. А в кареті жах, плач і тяжкий подих непритомного подорожнього.

— Чи не надто поволі ми їдемо? Чи не можна спонукати їх поганяти швидше?—причепливо питала Люесі старого.

— Це може скидатися на втечу, моя кохана. Не слід надто гнати їх: марно викликати підозру.

— Подивіться назад, подивіться бо назад, чи не женуться за нами?

— На дорозі нема нікого. Покищо за нами не женуться.

Промайнули будинки по два і по три, самотні фарми, зруйновані будівлі, фарбарні, чинбарні та подібне, чисті поля, алеї з безлистим деревом. Під нами тверда, нерівна дорога, а з обох боків м'яка й глибока грязь. Іноді ми звертаємо в грязюку, щоб уникнути гуркоту й трясіння на камені, і деколи загрузаємо в баюрах і калюжах. Нетерплячість наша тоді буває така велика, що ми в дикому жаху й поспіху ладні були б і на те, щоб вискочити, тікати, ховатися, щонебудь робити, аби тільки не стояти на місці.

Знов чисте поле; знов ми серед зруйнованих будівель, самотніх фарм, фарбарень, чинбарень і подібного, хуторів по два й по три будинки, алеї з безлистими деревами. Чи не обдурили нас ці люди й чи не везуть нас назад іншою дорогою? Чи це ж не те саме місце, де ми вже були? А втім ні. Село. Подивіться назад, та подивіться ж назад, чи за нами не женуться? Тихше. Поштова станція.

Не поспішаючи випрягають наших чотирьох коней. Карета стоїть серед маленької вулиці без коней, і стоїть так, наче немає надії рушити колинебудь знов; не поспішаючи приводять НОВИХ коней одного по одному; не поспішаючи приходять нові поштарі" слинять і розправляють батоги; не поспішаючи старі поштарі перелічують свої гроші, помиляються й незадоволені досягнутими результатами. А тим часом наші змучені серця б'ються так швидко, що могли б випередити найбистріший гін найбистрі— ЦЮГО коня.

Нарешті нові поштарі на сідлах, старі залишаються позад нас. Ми проїхали через село, з'їхали нагору, потім униз і їдемо глибокою, вогкою долиною. Як ось поштарі починають сваритися й підвищеною жестикуляцією враз спиняють коней так, що ті стають на диби. За нами женуться.

— Гей, там, у кареті. Скажіть бо.

— Що таке? — питає м-р Лоррі, виглядаючи з вікна.

— Скільки ви казали?

— Я не розумію вас.

— ... На останній поштовій станції. Скільки сьогодні пішло на Гільйотину?

— П'ятдесят два.

— Я ж так і казав. Гарне число. А мій співгромадянин каже, що тільки сорок два; на десять голів більше —це вже щось важить. Гільйотина працює добре. Люблю. Ну,

вперед! Но!

Настала темна ніч. Він уже починає рухатися; він починає відживати й говорить зрозуміло; він думає, що вони ще вкупі; він питає його, називаючи на ймення, що в нього в руках. О, змилуйся над нами, милосердне небо, і допоможи нам! Вигляньте, вигляньте и подивіться, чи не женуться за нами?

Вітер настигає нас та хмари біжать за нами й місяць пливе за нами и ціла бурхлива ніч женеться за нами; проте покищо ніхто інший не наздогоняє нас.

Розділ XIV.

ЗАКІНЧЕНО ПЛЕСТИ.

В той самий час, коли п'ятдесят два ждали своєї долі, мадам Дефарж мала потайну лиховісну нараду з Помстою та Жаком Третім із числа революційних присяжних. Не винарні мадам Дефарж радилася з цими міністрами, а під дашком у дроворуба, що раніш лагодив дороги. Дроворуб сам не брав участі в нараді, а тримався трохи віддалік, як зовнішній член— прихильник, що не може говорити, поки його не спитають, або висловлювати свою думку, поки його не покличуть.

— Адже ж наш Дефарж, — сказав Жак Третій, — безперечно добрий республіканець? Правда?

— Немає кращого в цілій Франції, — заявила балаклива Помста своїм пронизливим голосом.

— Тихше, маленька Помсто, — сказала мадам Дефарж, злегка зморщивши чоло й поклавши руку на рота свого лейтнанта, — слухай, що я скажу. Мій чоловік, товариш-громадянин — добрий республіканець і смілива людина; він добре прислужився Республіці й має в неї довір'я. Проте в мого чоловіка є й свої хибні сторони, і він такий слабкий, що може розм'якнутися з жалю до того доктора.

— Велика шкода, — пробурчав Жак Третій, сумнівно хитаючи головою й водячи своїм жорстким пальцем коло голодного рота; — це не зовсім пристойно для доброго громадянина; дуже жалко.

— Як бачите, — сказала мадам Дефарж, — доктор ані скільки не турбує мене. Чи він і далі носитиме свою голову, чи він стратить її, — мене це не цікавить; мені однаково. Проте породу Евремонів треба викоренити, і жінка и дитина мусять піти за чоловіком і батьком. Одно слово, — сказала мадам Дефарж, виходячи із своєї короткої задумливості, — я не можу звірятися на свого чоловіка в цій справі. Я не тільки почуваю, з минулого вечора, що я не насмілюся відкрити йому подробиць моїх: проектів, та ще так само почуваю, що, коли ще зволікати, то загрожує небезпека, що він попередить їх, і тоді вони зможуть, утекти.

— Цього ніколи не мусить бути, — крикнув Жак Третій, — ніхто не мусить утекти. Ми не маємо ще й половини того, що треба. Ми повинні мати сто двадцять на день.

— Одно слово, — промовила далі мадам Дефарж, — мій чоловік не має підстав переслідувати цієї родини до знищення, а в мене немає підстав ставитися почутливо до цього доктора. Отже, я мушу діяти сама за себе. Йди сюди, маленький громадянину.

Дроворуб, який ставився до неї з повагою й покірливістю й смертельно боявся її,

підійшов, піднісши руку до червоної шапки.

— Щодо тих сигналів, маленький громадянину, — сказала мадам Дефарж суворо, — що вона подавала в'язням, то чи готові ви посвідчити за них хоч сьогодні?

— Так, так, чому ж ні? — скрикнув дроворуб.—Кожного дня, у всяку погоду, з другої до четвертої години, завсігди сигналізувала, іноді з малою дитиною, іноді без неї, Я знаю, що знаю, і бачив на власні очі.

Говорячи, він робив деякі жести, наче наслідуючи деякі з різноманітних сигналів, яких він ніколи не бачив.

— Очевидячки, змова, — сказав Жак Третій.—Ясно.

— А не може бути сумнівів щодо присяжних? — спитала мадам Дефарж, повернувши до нього очі з похмурою усмішкою.

— Звіртеся на патріотичних присяжних, люба громадянко. Я відповідаю за моїх товаришів-присяжних.

Тепер, дозвольте мені подумати ще раз, — сказала мадам Дефарж, знов замислившись. — Чи можна помилувати цього доктора задля мого чоловіка? Мені байдуже про нього. Так, чи можна помилувати його?

Все таки була б ще одна голова, — зауважив Жак Третій глухим голосом. У нас справді недосить голів,* я гадаю, було б жалко.

Він теж сигналізував з нею, коли я бачила його,—міркувала мадам Дефарж; я не можу говорити за одного без другого; і я не повинна мовчати і звіритися в цій справі на нього одного, цього маленького громадянина. Адже ж і я непоганий свідок.

Помста й Жак Третій, одно поперед одного, палко запевняли її, що вона найчудовіший і найліпший свідок. Маленький громадянин не хотів пасти задніх і об'явив, що вона — небесний свідок.

— Ну, нехай і він зазнає своєї долі, — сказала мадам Дефарж. — Ні, я не можу милувати його. Ви зайняті о третій годині; ви підете дивитися, як будуть карати сьогоднішню партію... А ви?

З цим питанням вона звернулася до пильщика; він поспішив відповісти їй, що піде, і скористався з нагоди додати, що він найпалкіший республіканець і що він був би найнещаснішим республіканцем, коли б що перешкоджало йому мати насолоду викурити по обіді люльку, дивлячись на кумедного народнього голяра. Він запевняв це з таким великим натиском, що можливо було запідозріти (а може в темних очах мадам Дефарж і спостерігалася така підозра), що він щодня особисто боїться за свою персональну небезпеку.

— Я теж, — сказала мадам, — мушу бути на тому самому місці. А потім, коли там скінчиться... скажімо, о восьмій годині ввечері... приходьте до мене, в передмістя св. Антона, і ми подамо донос супроти цих людей у мою секцію.

дроворуб сказав, що він буде радий і гордий супроводити громадянку. Громадянка поглянула на нього, він якось став збентежений, почав ухилятися від її погляду, як мала собака, пішов— між дрова, ховаючи своє замішання за держакон пилки.

Мадам Дефарж кинула присяжному та Помсті, щоб вони підійшли трохи ближче до

дверей, і тут у таких виразах з ясувала їм свої дальші наміри:

— Вона тепер буде дома, ждучи моменту його смерті. Вона сумуватиме і плакатиме. Вона буде в такому душевному стані, що може піддати в сумнів справедливість Республіки. Вона цілком співчуватиме її ворогам. Я піду до неї.

— Піп за дивна жінка! Що за чарівна жінка! — крикнув захоплений Жак Третій.

— Ох, моя люба, — скрикнула Помста й обняла Ті.

— Візьміть моє плетіння, — сказала мадам Дефарж, передаючи його до рук свого ад'ютанта, — і тримайте його наготові на моєму звичайному місці. Збережіть для мене мій звичайний стілець. Ідіть туди прямо, бо сьогодні мабуть буде значно більше народу, ніж звичайно.

— Радо корюся наказам мого начальства, — весело сказала Помста й поцілувала її в щоку. — Ви ж не спізнитесь?

— Я буду там ще до початку.

— І раніш, ніж приїдуть повозки. Доконче ж будьте там, моє серденько, — сказала Помста вслід їй, бо вона вже завершила у вулицю, — раніш, ніж приїдуть повозки.

• Мадам Дефарж злегка махнула рукою на знак, що вона чула й що напевне прийде вчасно, і пішла через грязь за ріг навколо тюремних мурів. Помста й присяжний дивилися їй услід, вельми похваляючи її гарну постать та видатні моральні властивості.

В неї був сильний і небоязкий характер, розум гострий і спритний, велика рішучість, така краса, що, здавалося, не тільки надавала їй власниці твердості й злосливості, а й вражала інших так, що вони інстинктивно визнавали в ній саме ці особливості, — бурхливий час за будь-яких обставин виніс би її вгору.

И було зовсім байдуже, що невинна людина вмирає за гріхи своїх предків, — вона бачила не його, а їх. Їй було зовсім байдуже, що його дружина мала стати вдовою, а дитина сиротою; це була недостатня кара, бо вони були їй природними ворогами та її здобиччю й через те не мали права жити. Звертатися до Ті жалости було безнадійно, бо вона не мала такого почуття навіть до себе самої. Коли б вона лягла на вулиці в якійсь із багатьох сутичок, що вона брала в них участь, вона б не жалкувала й за собою; більше: коли б її завтра засудили під сокиру, то вона пішла б на кару не з яким іншим м'яким почуттям, а тільки з жорстоким бажанням помінятися місцями з тією людиною, що послала її туди.

Таке то серце носила мадам Дефарж під грубою одежею. Хоч як недбайливо вона була одягнена, проте ця одежа якимсь чарівним способом була їй до лиця, а Ті темне волосся розкішно вибивалося з-під грубої червоної шапки. За пазухою в неї була схована набита пістоля. За поясом схований був гострий ніж. Так озброєна, вона йшла самовпевненою ходою, як це личило її характеру, з вільною грацією жінки, що звикла ходити ще в дівочтві босою по жовтому морському піску, — мадам Дефарж прямувала вулицями до своєї цілі.

Коли напередодні ввечері складали плян подорожування тієї карети, що в цей саме момент ждала свого вантажу, м-р Лоррі звернув увагу на те, що тяжко буде взяти до неї міс Прос. Не тільки бажано було не перевантажувати карети, а й надзвичайно

важливо було, щоб час, потрібний на перевірку її та пасажирів, був якнайменший, бо їх рятунок міг залежати від декількох хвилин у тому чи тому місці. Нарешті, добре зваживши, він запропонував, щоб міс, Прос і Джеррі, які мали право вільно залишити місто, покинули його о третій годині в найлегшому екіпажі, який тільки відомий був у той час. Необтяжені вантажем, вони могли швидко наздогнати карету, а потім, перегнавши її, їхати вперед і на поштових станціях заздалегідь замовляти коней; так вони могли значно полегшити подорож протягом цінних нічних годин, коли затримка була особливо страшною.

Міс Прос радо пристала на цю думку, бо вбачала в такому розпорядженні для себе можливість стати в справжній пригоді серед таких скрутних обставин. Вона й Джеррі дивилися, як від'їжджала карета, знали, кого то привіз Соломон, прожили хвилин з десять у болісному доведенні й тепер мали закінчити свої підготування, щоб поїхати услід за каретою, а тим часом мадам Дефарж, йдучи своєю дорогою, все більше й більше наближалася до спустілого помешкання, в якому вони радилися.

— Тепер, як ви думаєте, м-р Кренчер, — сказала міс Прос, яка так хвилювалась, що ледве могла говорити, стояти, рухатися, жити, — як ви думаєте, чи не краще нам виїхати не з цього двору? Одна карета вже виїхала відціля, — це може викликати підозру.

— Моя думка така, — відмовив м-р Кренчер, — що ваша правда. А втім, у всякім разі, чи ваша правда, чи ні, я з вами.

— Я така стурбована від страху й надії за наших дорогих, — сказала міс Прос, безумно скрикуючи, — що я нездатна вигадати якийсь плян. А ви, мій любий і добрий м-ре Кренчере, — ви спроможні скласти якийсь плян?

— Що до мого майбутнього життя, міс, — відповів м-р Кренчер, — *то* сподіваюся, що так. Щождо теперішнього використання оцієї моєї старої голови, то гадаю, що ні. Запам'ятайте, будь ласка, міс, мої дві обіцянки й клятви, що я бажав би зробити в цей критичний момент!

— То, змилюйтеся, — скрикнула міс Прос, плачучи, — скажіть їх відразу і скінчайте, як добра людина.

— Поперше, — сказав м-р Кренчер, увесь тремтячий і блідий, з урочистим виразом на лиці, — якщо тільки наші бідні виїдуть щасливо, я більш ніколи не робитиму так, більш ніколи.

— Я цілком певна, м-ре Кренчере, — відповіла міс Прос, що ви ніколи знов не робитимете так, хоч би що це було, і прошу вас і не згадувати більш про це, особливо не з ясовуйте, що це таке.

— Ні, міс, — відмовив Джеррі, — і я не скажу вам цього. По— друге, якщо гіаші бідні виїдуть щасливо, то більш не перешкоджатиму місис Кренчер ставати навколюшки, більш ніколи.

— Хоч які б там були ваші хатні справи, — сказала міс Прос, спитуючись обсушити свої очі й заспокоїтися, — то я не маю сумніву, що буде найкраще, коли ви віддасте їх місис Кренчер на її цілковите розпорядження... О, мої нещасні.

— Я йду далі й скажу, міс, крім того, — говорив далі м-р Кренчер з упертою рішучістю, немов промовець, — і запам'ятайте мої слова, і нехай через вас вони дійдуть і до місис Кренчер, як змінилася моя думка щодо того, що вона стає навколяшки, і що я сподіваюся тільки, від щирого серця, що вона и тепер, у даний момент стоїть на колінях.

— Так, так, так. І я сподіваюся, мій любий, — кричала зовсім збентежена міс Прос, — і я сподіваюся, що це відповідає її бажанням.

— Не дай, боже, — промовив далі м-р Кренчер ще урочистіше, ще повільніше, ще з більшим наміром не віддалятися від того, що казав, — не дай, боже, щоб те, що я колинебудь говорив або діяв, стало на перешкоді моїм щирим бажанням усякого добра тим нещасним істотам тепер. Не дай, боже, ми і всі стали б навколяшки (коли б це було пристойно), аби тільки врятувати їх від такої страшної небезпеки. Не дай, боже, міс! Я кажу — не дай, боже!

Так закінчив м-р Кренчер, довго й даремно силкуючися знайти щось краще.

А тим часом мадам Дефарж, ідучи своєю дорогою, все більш і більш наближалася.

— Якщо ми колинебудь повернемося до нашої батьківщини, — сказала міс Прос, — то ви можете бути певні, що я скажу місис Кренчер, оскільки я могла запам'ятати й зрозуміти, все, що ви говорили так виразно; у всякім разі ви можете бути певні, що я посвідчу, що в цей страшний час ви були серйозні. Тепер, будь ласка, давайте думати, мій шановний м-ре Кренчере, давайте думати!

А тим часом мадам Дефарж, ідучи своєю дорогою, все більш і більш наближалася.

— Коли б ви пішли вперед, — сказала міс Прос, — і спинили екіпаж і коней, щоб вони не заїздили сюди, а ждали мене десь у іншому місці, — чи не було б це краще?

М-р Кренчер гадав, що так було б краще.

— А де ж ви могли б ждати мене? — спитала міс Прос.

М-р Кренчер був остільки приголомшений, що не міг пригадати іншого місця, крім Церковної Брами. Тільки лихо, що Церковна Брама була за сотні миль, а мадам Дефарж була вже дуже близько.

— Коло соборних дверей, — сказала міс Прос. — Чи не буде вам не по дорозі взяти мене коло великих соборних дверей між двома баштами?

— Ні, міс, — відповів м-р Кренчер.

— Тоді, будь ласка, сказала міс Прос, — ідіть прямо на поштовий двір і накажіть про таку зміну.

— Я маю тільки сумнів, сказав м-р Кренчер, затримуючись і хитаючи головою, як залишити вас саму, бачите ви. Ми ж знаємо, що може трапитися.

— Небу відомо, що ми не знаємо, — відмовила міс Прос, — тільки ви не бійтесь за мене. Ви візьмете мене коло собора, о третій годині або близько того, коли можна; я певна, що так буде краще, ніж нам виїхати відціля. Я певна того. Так. І Паст и вам, м-ре Кренчере. Думайте не за мене, а тільки за тих, що їх ліття залежить од нас обох.

Так закінчила міс Прос і обома руками палко й прохально стиснуло його руку.

Це примусило м-ра Кренчера зважитися. Він раз чи два кивнув головою й вийшов

розпорядитися, залишивши її саму робити те, що вона гадала.

Для міс Прос було великою втіхою, що вона вигадала деякі обережні заходи і що це вже виконується. Ще більш утішала її потреба привести до порядку свою зовнішність, щоб не притягати до себе особливої уваги на вулицях. Вона подивилась на годинника, — було двадцять хвилин на третю. Неможливо було гаяти часу, — треба було зараз готуватися.

Налякана, надзвичайно стурбована, залишившись сама в спустілих кімнатах і уявляючи собі фантастичні обличчя, що виглядали з кожних одчинених дверей, міс Прос налила в миску холодної води й почала з того, що промила очі, які були опухлі й почервонілі. Її переслідувало лихоманське побоювання, і вона не могла зносити, щоб її очі хоч на хвилину були затуманені водою; тому вона безнастанно спинялася й дивилась навкруги, чи не підглядає хто за нею. В одну з таких зупинок вона враз відступила назад і закричала: вона побачила, що в кімнаті стоїть якась постать.

Миска впала на підлогу й розбилася, вода потекла під ноги мадам Дефарж.

Мадам Дефарж холодно подивилась на неї й сказала:

— Евремонова дружина, — де вона?

В голові міс Прос відразу промайнула думка, що всі двері відчинені й що це натякає на втечу. Тому перш за все вона позачиняла їх. Дверей було четверо, і вона позачиняла їх усі. Потім сама стала коло тих дверей, що вели до Люсиної кімнати.

Чорні очі мадам Дефарж сліdkували за її швидкими рухами й спинилися на ній, коли вона скінчила. Міс Прос не була гарною жінкою, роки не зменшили її грубуватості й не пом'якшили її лютого вигляду, однак вона теж була рішуча жінка, хоч і по— іншому; вона обміряла поглядом мадам Дефарж від голови до ніг.

Ви могли б, як на ваш зовнішній вигляд, бути дружиною самому Люциперові, сказала міс Прос, тяжко віддихуючи.

А все таки ви мене не переможете. Я — англійка.

Мадам Дефарж дивилась на неї зневажливо, проте добре розуміла настрій міс Прос, що готова була боротися. Вона бачила перед собою кремезну, стійку, жилаву жінку, як колись і м-р Лоррі, що зазнав тоді її тяжкої руки. Вона дуже добре знала, що міс Прос була відданим другом родини, а міс Прос дуже добре знала, що мадам Дефарж була запеклим ворогом родини.

Дорогою туди, — сказала мадам Дефарж, злегка махнувши рукою в напрямі до фатальної площі, — де для мене збережуть мій стілець і моє плетіння, я зайшла привітати її. Я хочу побачитися з нею.

Я знаю ваші лихі наміри, — сказала міс Прос, — і ви можете бути певні, що я не поступлюся перед вами.

Кожна з них говорила своєю рідною мовою, обидві не розуміли одна однієї; обидві пильно стежили, щоб із погляду й поведінки здогадатися, що визначають незрозумілі слова.

— Нічого доброго не буде їй від того, що вона ховається від мене в такий час, — сказала мадам Дефарж.—Добрі патріоти зрозуміють, що це визначає. Дайте мені

подивитися на неї. Скажіть їй, що я хочу бачитися з нею. Ви чуєте?

— Хоч би ваші очі були свердлом, — відмовила міс Прос, — то ви не просвердлили б мене. Ні, лукава чужоземко, — я можу посперечатися з вами.

Мадам Дефарж звичайно не могла стежити за всіма деталями цієї своєрідної відповіді, проте вона розуміла їх остільки, щоб збагнути, що на неї не вважають.

— Дурна й уперта жінко, — сказала мадам Дефарж, насупившись, — мені ваші відповіді непотрібні. Я хочу бачити її. Або скажіть їй, що я хочу бачити її, або відступіться від цих дверей і пустіть мене до неї.

Ці слова вона пояснила, сердито махнувши рукою.

— Ніколи не гадала, — сказала міс Прос, — щоб мені коли треба було розуміти вашу дурну мову; проте я віддала б усе, до сорочки, що на мені, щоб знати, чи підозріваєте ви всю правду, чи хоч частину її.

Вони ні на момент не зводили очей одна з однієї. Мадам Дефарж до цього часу залишалася на тому самому місці, де стояла, коли міс Прос уперше побачила її; а тепер вона ступила крок уперед. о а

— Я — британка, — сказала міс Прос, — я очайдушна. ті не ціную себе і в два англійських пенси. Я знаю, що оскільки довше я затримаю вас тут, остільки більше надії для мого сонечка, ті не залишу й жмені з того чорного волосся на вашій голові, коли ви хоч пальцем торкнетесь до мене.

Так говорила міс Прос, трясучи головою й виблискуючи очима на кожне речення й віддихуючи, — це та міс Прос, що ніколи за все своє життя не вдарила нікого.

Проте відвага Ті походила з почутливості, і невгамовні сльози з'явилися на її очах.

Мадам Дефарж так мало зрозуміла цю відвагу, що вважала Ті за слабкість.

— Ха, ха! — зареготала вона. — Нещасна тварина. Чого ви варті? Я звернуся сама до того доктора. — Вона піднесла свій голос і стала кликати:—Громадянине докторе! Евремонова дружино! Евремонова дитино! Хтонебудь, окрім цієї нещасної дури, відповідайте громадянці Дефарж!

Може те, що ніхто не відповів їй, може ледве помітна зміна у виразі лиця міс Прос, а може раптова підозра в ній самій підказали їй, що вони виїхали. Вона швидко відчинила троє дверей і заглянула в них.

— В цих кімнатах усе перевернуто, тут поспішно укладали, тут усе розкидано на підлозі. В тій кімнаті, що позад вас, нікого немає? Дайте подивитись.

— Ніколи, — сказала міс Прос, що так добре зрозуміла її вимогу, як і мадам Дефарж її відповідь.

— Коли їх немає в тій кімнаті, то вони втекли, і можна їх наздогнати й привести назад, — сказала мадам Дефарж сама собі.

— Поки ви не знаєте, чи вони є в тій кімнаті, чи їх немає, то ви не знаєте, що робити, — сказала міс Прос до себе, — і ви про це не дізнаєтеся, поки це залежить від мене; а дізнаєтеся ви про це, чи не дізнаєтеся, ви не вийдете звідціль, поки я зможу тримати вас.

— Я була на вулицях від самого початку, і ніщо не могло спинити мене; я розірву

вас на шматки, а таки прожену вас од цих дверей, — сказала мадам Дефарж.

— Ми тут самі на вищому поверсі високого будинка на безлюдному дворі, і навряд чи хто почує нас, і я молюсь тільки, щоб вистачило в мене сил затримати вас тут якнайдовше, бо кожна хвилина варта сотень тисяч гіней для моєї коханої, — сказала міс Прос.

Мадам Дефарж кинулася до дверей. Міс Прос інстинктивно вмить обхопила її обома руками за стан і міцно тримала її. Даремно мадам Дефарж пручалася й билася. Міс Прос з потужною впертістю міцно тримала її й навіть у боротьбі підняла її вгору від підлоги. Мадам Дефарж обома руками відбивалася від неї й подряпала їй лице; однак міс Прос, нахиливши голову, тримала ¹¹ за стан і вчепилася за неї більш, ніж коли б тонула.

Незабаром руки мадам Дефарж перестали бити і почали шукати чогось коло пояса. Повість про двоє міст — 17..

— Він у мене під рукою, — сказала міс Прос придавленим голосом, — ви не витягнете його відтіля. Я сильніша за вас. Я триматиму вас, аж поки та чи та з нас не зомліє або не вмере.

Рука мадам Дефарж за пазухою. Міс Прос подивилася вгору, побачила, що то було, вдарила по ньому, вибила несподіваний блиск і тріск і залишилася стояти сама... засліплена димом.

Все це тривало єдину хвилинку. Дим розсіявся, залишаючи жахливу тишу, і зник у повітрі, як і життя жінки, якої тіло лежало мертве на підлозі.

В перший момент переляку й жаху міс Прос пройшла повз тіло яко мога далі й побігла по сходах кликати непотрібну вже допомогу. На щастя, вона вчасно обміркувала можливі наслідки того, що робила, і повернула назад. Страшно було входити в ті самі двері, однак вона увійшла й навіть пройшла близько тіла, щоб дістати капелюха та інші речі, що вона мусіла одягти. Вона одяглася вже на сходах, спершу зачинивши й замкнувши двері, і вийняла ключ. Потім вона сіла на східцях на декілька хвилин, щоб віддихатися и поплакати, знов устала й спішно вийшла.

На щастя, на капелюху був серпанок, а інакше навряд чи пройшла б вона вулицями, — її спинили б. На щастя, також вона з природи мала таке особливе обличчя, що понівечення не було таке помітне, як у інших жінок. Їй потрібні були обидві ці переваги, бо сліди від нігтів були глибокі на її лиці, її волосся було розкудане, а одежа (що вона впорядкувала її нашвидку нетвердими руками) була пом'ята й розірвана в багатьох місцях.

Проходивши мостом, вона кинула ключ у річку. До соборних дверей вона прийшла за кількома хвилинами раніш, ніж її товариш. Ждавши його тут, вона думала, що ключ уже витягли волоком, що його пізнали, що двері відчинили й знайшли там тіло, що її спинять на заставі, пошлють у в'язницю й обвинуватять за вбивство. Серед таких думок, що вертілися в її голові, прийшов її товариш, забрав її в повозку, і вони поїхали.

— А що, є на вулицях шум? — спитала вона.

— Звичайний шум, відповів м-р Кренчер і подивився на неї, здивований її питанням

і виглядом.

— Я не чую вас, — сказала міс Прос. — Що ви кажете?

Даремне м-р Кренчер сказав знову свою відповідь. Міс Прос не чула його. "То я кивну їй головою", — подумав здивований м-р Кренчер; "у всякім разі це вона побачить". І вона побачила.

— Чи тепер на вулицях є⁴ який шум? — спитала міс Прос незабаром.

М-р Кренчер знов кивнув головою.

— Я не чую нічого.

— Оглухла за одну годину? — задумливо промовив м^ар Крен-¹ чер, дуже стурбований. Що з нею сталося?

— Я почуваю — сказала міс Прос, — наче щось блиснуло й тріснуло, і цей тріск був останній, що я чула в цьому житті.

— В якому ж вона чудному стані, — сказав м-р Кренчер, більш і більш турбуючись. І чого вона вхопила такого для хоробросте? Чуєте? Ось гуркотять ті страшні повозки. Це вже ви чуєте, міс?

Нічого не чую, сказала міс Прос, побачивши, що він щось говорить їй. О, мій любий, спершу був великий тріск, потім велика тиша й та тиша, здається, тверда й незмінна, і ніколи вона не скінчиться скільки мого життя.

Коли вона не чує гуркоту тих страшних повозок, що тепер зовсім близько до своєї цілі, т— сказав м-р Кренчер, поглядаючи через плече, — то, на мою думку, вона й справді не почує вже ніколи й нічого на цім світі.

І дійсно вона ніколи не почула.

Розділ XV.

КРОКИ ЗАВМИРАЮТЬ НАЗАВСІГДИ.

Гулко й різко гуркотять паризькими вулицями смертельні, повозки. Шість возів везуть сьогодні вино Гільйотині. В міру, як темні колеса шести повозок крутяться, здається, що вони орють довгу криву борозну серед людей на вулицях. Шари лиць одкидаються на той і на той бік, а плуги безупинно посуваються вперед. Постійні мешканці будинків так звикли до цього видовища, що в багатьох вікнах не видно було вже людей, а в деяких руки зовсім не припиняють праці, поки очі оглядають лица на повозках. Тут і там є гості, що їх покликано подивитися; тоді власник помешкання з якимось задоволенням куратора або повноважного проводиря показує на ту чи на ту карету і, здається, говорить, хто сидів тут учора і хто — позавчора.

З тих, що їдуть на повозках, деякі байдуже дивляться на все це на своєму останньому шляху; інші ще з деякою цікавістю стежать за життям і за людьми. Ті сидять з пониклими головами в мовчазній очайдушності, а ті такі уважні до того, який вони мають вигляд, що скидають на натовп такими поглядами, які він бачив у театрах і на картинах. Багато заплющують очі й замислюються або опитуються зосередити свої блукаючі думки. Тільки один, та и то нещасне напівбожевільне створіння, так сп'янів од жаху, що співає й пробує танцювати. Ніхто з них, ні поглядом, ні жестами, не звертається до милосердя народу.

Сторожа з різнокаліберних їздців їде поруч з повозками, і часто до декого з них з натовпу звертаються з питаннями. Це, здається, незмінно те саме питання, бо завжди після відповіді починають товпитися коло третьої повозки. їдці КОЛО ЦІЄЇ повозки часто показують шаблею на одного чоловіка. Передусім цікавляться, хто він; а він стоїть на повозці ззаду, нахиливши голову, і розмовляє з простою дівчиною, що сидить збоку и тримає його за руку. Він не цікавиться або не зважає на те, що навколо нього, і весь час говорить до дівчини. Тут і там на довгій вулиці св. Гонорія підносяться крики супроти нього. Вони зовсім не зворушують його; він тільки спокійно всміхається, коли стряхає своє волосся, щоб воно більше спустилося на лице. Він не може вільно доторкнутися до свого лица, бо йому лікті зв'язано. На церковних східцях стоїть шпигун — тюремна овечка, піджидаючи, коли проїдуть повозки. Він заглянув у першу: немає. Заглянув у другу: немає. Він питається вже себе самого: "Невже ж таки він пожертвував мною?" Аж ось лице його прояснюється, коли він заглянув у третю.

— Котрий Евремон? — сказав хтось позад нього.

— Он той. На повозці ззаду.

— Що дівчина тримає його за руку?

— Так.

Той кричить: "Геть Евремона! На Гільйотину всіх аристократів! Геть Евремона!"

— Тихше, тихше! — просить його шпигун полохливо.

— А чому ж мені не кричати, громадянине?

— Він і так їде на розправу за свої злочини, і не більш як за п'ять хвилин розплатиться. Нехай їде спокійно.

Однак той і далі кричав: "Геть Евремона!" Евремонове лице на момент повернулося до нього.

Евремон бачить тепер шпигуна, пильно дивиться на нього і їде своєю дорогою.

Зараз проб'є три години, і крива борозна, що її проорано серед народа, заверне за ріг і дійде до місця страти, і край. Шари, що їх одкидано було на той і на той бік, тепер розсипаються й зливаються за останнім плугом, скоро він проходить, бо всі прямують до. Гільйотини. Спереду перед нею сидять на стільцях, як у публічних для розваги садах, численні жінки й плетуть. На одному з передніх стільців стоїть Помста й виглядає навкруги своєї приятельки.

— Терезо! — кричить вона своїм пронизливим голосом.— Хто бачив її? Терезо Дефарж!

— Вона ще ніколи не пропускала, — сказала одна з сестринства жінок, що плели.

— Ні, вона й тепер не пропустить, — відмовила запалисто Помста. — Терезо!

— А ти кричи голосніше, — радить жінка.

Так, голосніше, Помсто, значно голосніше, а все таки навряд чи почує вона тебе. Ще голосніше, Помсто, та додай ще декілька прокльонів, однак і вони не приведуть її. Пошли інших жінок й сюди шукати її, де вона запропастилася, і хоч ці посланці Зиїили страшні діла, а все таки сумнівно, чи хто з них піде своєю волею так далеко, щоб знайти її.

— Нещастя! — кричить Помста, тупаючи ногою постільці,— ось уже й повозки. І Евремона вмиль спровадять, а її нема! Ось і її плетіння в мене в руках, і її порожній стілець, готовий для неї. Хоч плач з досади й розпачу!

Помста злазить із свого підвищення й плаче, а вози почимогла думати й говорити, числять: раз. Спорожнилася друга повозка й від'їжджає геть; під'їздить третя. Крах... 1 жінки з плетінням, не припиняючи своєї роботи, числять: два.

Удаваний Евремон злізає, а за ним знімають швачку. Він так і не залишив її терплячої руки, коли вона й злізала, а все тримав її, як обіцяв. Він ніжно повертає її спиною до гуркотячої машини, що безнастанно підіймається й падає; вона дивиться йому в лице й дякує йому.

— Без вас, любий чужинцю, я не була б така спокійна, бо я з природи така нещасна й мала, легкодуха. Мені здається, що само небо мені послало вас.

— Або вас мені, — сказав Сідней Картон. — Не зводьте з мене очей, люба дитино, і не вважайте ні на що інше.

— Я ні на що не вважаю, поки тримаю вашу руку. І потім не вважатиму ні на що, коли пущу її, якщо тільки вони зроблять це швидко.

— Вони зроблять швидко. Не бійтесь.

Вони стоять обоє серед натовпа жертов, який щодалі рідів, проте вони говорять, наче вони тут самі. Око до ока, голос до голосу, рука до руки, серце до серця, ці двоє дітей спільної всіх матері, такі далекі одно одному й такі різні, стрілися на самому краї темного шляху, щоб разом вирядитися до своєї батьківщини й спочинути в її лоні.

— Сміливий і великодушний друже, дозвольте мені поставити вам одно останнє питання? Я така неосвічена, а воно мене непокоїть... трохи.

— Кажіть мені, що таке?

— В мене є сестра у перших, єдина родичка й така ж сирота, як і я, котру я люблю дуже щиро. Вона п'ятьма роками молодша за мене и живе у фермера на півдні. Бідність розділила нас, і вона нічого не знає про мою долю... бо я не вмію писати... а коли б і вміла, то як же я могла сказати їй? Краще так, як є.

— Так, так. Краще, як є.

— Осьщо я думала, коли ми їхали сюди, і думаю ще й тепер, коли дивлюсь на ваше таке сильне лице, що подає мені таку підтримку: коли Республіка дійсно робить добре для бідних, і вони будуть менше голодувати, менше страждати, то моя сестра може прожити довго, вона навіть може дожити до старости,

— Це так, моя тиха сестро!

— Ви так утішили мене. Я така неосвічена. Поцілувати вас тепер? Чи вже наспіла хвилина?

— Так.

Вона поцілувала його в губи; він поцілував її; вони урочисто благословили одно одного. Схудла рука не тремтить, коли він пустив її, на її терплячому лиці не видно нічого, крім тихої, ясної твердості. Вона йде зараз перед ним... вона пішла... Жінки з плетінням числять: двадцять два.

Неясний шум багатьох голосів; підіймається багато лиць, чути тупіт ніг, — то тискаються з країв натовпа и розливають вперед масою, як велика морська хвиля. Блиснуло! Двадцять три!

Того вечора в місті говорили про нього, що то було най— спокійніше лице, яке тільки бачили там. Дехто додавав, що в цьому лиці було щось величне, пророче.

Одна з найзнаменитіших страждальниць тієї самої сокири, — жінка — незадовго перед тим коло підніжжя того самого ешафота просила, щоб їй дозволено було записати ті думки, що надихали її. Якби він міг висловити свої думки, і вони були пророчі, то вони були б такі:

"Я бачу, як ті люди, за котрих я наложую своїм життям, живуть спокійно, корисно, благоденствено и щасливо в тій Англії, якої я вже не побачу. Я бачу її з дитиною біля грудей, що зветься моїм ім'ям. Я бачу її батька, який постарівся й зігнувся, проте поправився й вірно виконує свої лікарські обов'язки до всіх людей, живе мирно. Я бачу доброго старого, їх давнішнього друга, що за десять років збагачує їх усім, що мав, і відходить спокійно за своєю нагородою.

Я бачу, що я став за святиню в їх серцях, і в серцях їх нащадків на багато поколінь. Я бачу, як вона, вже старою жінкою, плаче за мною в роковини цього дня. Я бачу, як вона та її чоловік, звершивши своє поприще, лежать поруч на їх останньому земному ліжку, що обоє вони не поважали и не шанували в душі одно одного більш, ніж обоє вкупі мене.

Я бачу, що дитина, яка лежить біля її грудей і зветься моїм ім'ям, стає дорослою людиною и прокладає собі дорогу на тому самому життєвому полі, що було й моїм.

Я бачу, як він має такий добрий поспіх, що моє ім'я стає славетним від його сяяння. Я бачу, що плями, які я кинув на нього, бліднуть. Я бачу, як він, стоячи на чолі справедливих і почесних людей, приводить хлопчика мого імення, з таким відомим мені чолом і золотим волоссям, сюди, на цю площу — тоді прекрасну на вигляд, без ніякого сліду сьогоднішньої гидоти — і я чую, як він ніжним і переривистим голосом оповідає дитині мою історію.

Те, що я зараз роблю, далеко, далеко краще, ніж я робив колинебудь; той спокій, до якого я йду, далеко, далеко кращий, ніж я коли-небудь мав".

^[1] Георг III і Софія Кароліна.

^[2] Людовік XVI і Марія Антуанетта.

^[3] Гільйотина,

^[4] Найбідніший квартал у східній частині Лондона.

^[5] Карний суд у Лондоні.

^[6] Старовинна Лондонська фортеця, спочатку була за королівський палац, потім за в'язницю для вельможних осіб, що їх обвинувачували за зраду; там таки виконували й кари.

[^{\[VII\]}](#) Бастілія — Паризька державна в'язниця (1387 — 17K9 pp.)

[^{\[VIII\]}](#)Т анок Свободи.

[^{\[IX\]}](#) Вільна варіяція англійського гімна: god save the king!